

บทที่ ๓

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมของเมืองอุบลราชธานี ระหว่าง พ.ศ.๒๔๓๕-๒๔๕๓

สถาปนาประวัติศาสตร์ พัฒนาการการตั้งเมืองอุบลราชธานี และสภาพการปกครองของเมืองอุบลราชธานีตั้งที่ได้อภิปรายในบทที่ ๒ นั้น เป็นการนำเสนอเพื่อให้เห็นพัฒนาการของกายภาพและลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมของคนเมืองอุบลราชธานี อันเป็นข้อมูลรากฐานที่นำมาสู่ประเด็นการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเมืองอุบลราชธานีในช่วงระหว่าง พ.ศ.๒๔๓๕-๒๔๕๓ ดังนี้

๓.๑ สภาพสังคมของเมืองอุบลราชธานี ก่อน พ.ศ.๒๔๓๕*

๓.๑.๑ สภาพของเมืองอุบลราชธานีและวิถีชีวิต

เอเจียน แอมอนิเย ได้บรรยายถึงสภาพของเมืองอุบลราชธานีในช่วงเปลี่ยนผ่านไปสู่สมัยการปฏิรูปการปกครองใน พ.ศ.๒๓๓๕ ว่า

...เมืองนี้สร้างขึ้นเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีคูรอบ ๓ ด้าน ตัวเมืองมีความยาวประมาณ ๒,๕๐๐ เมตร กว้าง ๕๐๐-๖๐๐ เมตร มีถนน ๓ สายขนานไปกับลำน้ำมูลและมีซอยตัดผ่านถนนเป็นเขตค้อม ซึ่งก็มีหลักเขตล้อมไว้ มีกลุ่มหมู่บ้านของชุมชนต่างๆ มากมาย เมืองหรือค้อมที่พำนักของเจ้าเมืองนั้นอยู่ทางด้านเหนือ ใกล้ใจกลางเมือง มีกำแพงอิฐล้อม มีร้านขายของชาวจีนอยู่ด้านหน้า ซึ่งจะขายผ้าฝ้าย ถ้วยชาม และอื่นๆ อาจจะมีบ้านช่องอยู่ถึง ๑,๐๐๐ กว่าหลัง ที่อุบลมีวัด ๑๘ วัด ซึ่งส่วนใหญ่จะมีกำแพงอิฐทาสีปูนขาว

---

*ผู้วิจัยกำหนด พ.ศ.๒๔๓๕ เป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของเมืองอุบลราชธานีนั้น เป็นผลมาจากการปฏิรูปการปกครองมณฑลเทศาภิบาลภายใต้การบริหารงานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรซึ่งได้มาปกครองเมืองอุบลราชธานีใน พ.ศ.๒๔๓๔ และผลงานที่ทรงปฏิรูปนั้นได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างเด่นชัดนับแต่ พ.ศ.๒๔๓๕ ถึง พ.ศ.๒๔๕๓ อีกทั้งวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ.๒๔๓๕ เป็นวันที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตราพระราชบัญญัติการบริหารราชการส่วนท้องถิ่นขึ้น เป็นครั้งแรกในสังคมไทย

ล้อมรอบและหลังคามุงด้วยแป้นเกร็ดที่ถือว่าดีที่สุดในประเทศ เพราะเหตุว่ามีหญ้าคา ไม้ และไม้ไผ่ ที่ใช้ทำกระท่อมสำหรับชาวบ้านทั่วไป ประชาชนส่วนมากเป็นคนลาว พูดได้ว่ามีคนจีนมากพอสมควร และก็มีชาวสยามเล็กน้อย ส่วนคนเขมรและพม่านั้นมีน้อยที่สุด...^๑

จากการบรรยายสภาพเมืองอุบลราชธานีของเอเจียน แอมอนิเยข้างต้น แสดงให้เห็นว่าเมืองอุบลราชธานีนั้นเป็นเมืองใหญ่ที่มีกำแพงล้อมเมืองและอาศัยปราการจากแนวลำน้ำมูลเป็นแนวเขตในการตั้งเมือง นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นถึงกลุ่มคนลาว คนจีน คนสยาม คนเขมร และคนพม่าอาศัยอยู่เป็นชุมชนในเมืองอุบลราชธานี

๓.๑.๒ สถาปัตยกรรมทางชนชั้นของสังคม

โครงสร้างทางชนชั้นของสังคมเมืองอุบลราชธานีอาจแบ่งกว้างๆ ได้ ๓ ชนชั้น ได้แก่ ชนชั้นผู้ปกครอง ชนชั้นผู้ใต้ปกครอง และชนชั้นพิเศษ ทั้งสามชนชั้นมีภาระหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติแตกต่างกัน แต่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ดังนี้

ก. ชนชั้นผู้ปกครอง

๑) **คณะอาญาสี่** เอี่ยมมกมล จันทะประเทศ^๒ ได้จัดเรียงลำดับคณะอาญาสี่ผู้ปกครองเมืองอุบลราชธานี ระหว่าง พ.ศ.๒๓๒๑-๒๔๒๙ ดังนี้

ระยะที่ ๑ ระหว่าง พ.ศ.๒๓๒๑-๒๓๓๘

เจ้าเมือง คือ พระปฐมวราชสุริยวงษ์ (ท้าวคำผิง)

อุปฮาด คือ อุปฮาดพรหม

ราชวงศ์ คือ ราชวงศ์กำ

ราชบุตร คือ ราชบุตรสุดตา

ระยะที่ ๒ ระหว่าง พ.ศ.๒๓๓๘-๒๓๘๘

^๑ เอเจียน แอมอนิเย, **บันทึกการเดินทางในลาวภาค ๑ พ.ศ.๒๔๓๘**, แปลโดย ทองสมุทฺร เร และสมหมาย เปรมจิตต์ (เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๙), หน้า ๖๘-๖๙.

^๒ เอี่ยมมกมล จันทะประเทศ, “**สถานภาพเจ้านายพื้นเมืองอุบลราชธานี ระหว่างปี พ.ศ.๒๔๒๕-๒๔๗๖**,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๓๘), หน้า๔๒-๔๓.

เจ้าเมือง คือ พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (ท้าวทิตพรหม)

อุปฮาด คือ อุปฮาดกำ

ราชวงศ์ คือ ราชวงศ์สุดตา

ราชบุตร คือ ราชบุตรห้า

ระยะที่ ๓ ระหว่าง พ.ศ.๒๓๘๘-๒๔๐๖

เจ้าเมือง คือ พระพรหมราชวงศ์ (กุทอง)

อุปฮาด คือ อุปฮาดแก่น

ราชวงศ์ คือ ราชวงศ์โพธิสาร(โท)

ราชบุตร คือ ราชบุตรสุ้ย(สุริยะ)

ระยะที่ ๔ ระหว่าง พ.ศ.๒๔๐๙-๒๔๒๙

เจ้าเมือง คือ เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ (หน่อคำ)

อุปฮาด คือ อุปฮาดโพธิสาร (โท)

ราชวงศ์ คือ ราชวงศ์โง่นคำ

ราชบุตร คือ ราชบุตรสุ้ย (ท้าวสุริยะ)

๑.๑) รูปแบบและระบบการจัดการปกครองแบบอาญาสี่

ระบบการจัดการปกครองแบบคณะอาญาสี่ คือขนบธรรมเนียมล้านช้าง มีการจัดแบ่งระดับตำแหน่งการปกครองหัวเมืองที่ปกครอง ๕ ระดับ^๓ ดังนี้

๑.๑.๑ ตำแหน่งคณะอาญาสี่ เป็นคณะผู้ปกครองสูงสุดของเมืองมีอยู่ ๔ ตำแหน่ง คือ

เจ้าเมือง เป็นผู้มีอำนาจในการปกครองสูงสุดของเมือง ทำหน้าที่ดูแลทุกข์สุขของพลเมือง มีอำนาจสิทธิขาดในการบังคับบัญชาสั่งการโดยทั่วไป มีอำนาจในการตั้งกรมการเมืองระดับรองลงมาตั้งแต่เมืองแสน เมืองจันทร์ ลงไปจนถึงจำบ้าน อย่างไรก็ตามเจ้าเมือง (ในฐานะประเทศราช) ไม่มีอำนาจสิทธิขาดในราชการบางอย่าง เช่น การตัดสินประหารชีวิตโจรผู้ร้ายในคดีอุกฉกรรจ์ (นอกจากเวลาที่มีสงคราม) เรื่องที่เกี่ยวข้องกับเขตแดนเมือง

^๓ กรมศิลปากร, **ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ** (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๙.

อุปฮาด มีอำนาจหน้าที่แทนเจ้าเมืองได้ทุกอย่าง ขณะที่เจ้าเมืองไม่อยู่ หรือไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ ส่วนหน้าที่โดยตรง คือ รวบรวมสำมะโนครัว ตัวเล็ก จัดรวบรวมบัญชีส่วย อากร เร่งรัดการจัดเก็บส่วยในแต่ละปี พร้อมทั้งจัดส่งส่วยอากรให้เมืองราชธานีตามกำหนด ตลอดจนการเกณฑ์ไพร่พลเมืองไปทำสงคราม

ราชวงศ์ มีอำนาจหน้าที่เป็นผู้ช่วยของเจ้าเมืองและอุปฮาดและผลัดเปลี่ยนกับราชบุตรในการนำเงินส่วยและสิ่งของไปส่งเมืองราชธานี รวบรวมบัญชีไพร่พลเมืองที่เป็นชายฉกรรจ์ที่ควรจะจัดเข้าเป็นพลทหารสำหรับเมืองในยามสงคราม นอกจากนี้ยังต้องทำหน้าที่เป็นแม่ทัพสำคัญในการคุมไพร่ออกทำการศึกสงคราม รวมทั้งมีหน้าที่จัดเสบียงอาหารและอาวุธยุทโธปกรณ์ต่างๆ อีกด้วย

ราชบุตร มีอำนาจหน้าที่เช่นเดียวกับราชวงศ์ คือผลัดเปลี่ยนกับราชวงศ์ ทั้งในการจัดเก็บรวบรวมส่วย การศึกสงคราม และการจัดเสบียงอาหารและอาวุธยุทโธปกรณ์เพิ่มเติม

ตำแหน่งคณะอาญาสี่ข้างต้นจะมีการแบ่งอำนาจของตนเป็น ๔ กอง คือกองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์ กองราชบุตร ทั้งนี้ราษฎรในเมืองต้องเลือกขึ้นทะเบียนไพร่พลในกองใดกองหนึ่งด้วยความสมัครใจ

๑.๑.๒ ตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่^๔

ตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่ เป็นตำแหน่งที่ช่วยคณะอาญาสี่ มีหน้าที่ในการพิจารณาพิพากษาอรรถคดีต่างๆ รวมถึงการปฏิบัติงานในแผนงานต่างๆ ของอาญาสี่ ในตำแหน่งนี้แบ่งออกเป็น ๔ ตำแหน่ง คือ ท้าวสุริย หรือ ท้าวชัตติยะ ท้าวสุริโย ท้าวโพธิสาร ท้าวสุทธิสาร

๑.๑.๓ ตำแหน่งชื่อบ้านขางเมือง* เป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญรองลงมาจากผู้ช่วยคณะอาญาสี่ มีทั้งหมด ๑๗ ตำแหน่ง^๕ ดังนี้

^๔ ดูรายละเอียดใน เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, **ประวัติศาสตร์อีสาน**, เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมนักประวัติศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๕), หน้า ๓๙๕-๓๙๘.

^๕ อูราลักษณ์ สิริบุตร, “**มณฑลอีสานและความสำคัญทางประวัติศาสตร์**,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๔๐.

*ตำแหน่งชื่อบ้าน ขางเมืองตำแหน่งต่างๆ นั้น หากเป็นเมืองในหัวเมืองล้านช้างที่มีพระมหากษัตริย์ปกครองจะเรียกว่า พญาหรือพระยาทั้งสิ้น เช่น พระยาแสน พระยาเมืองจันทร์ หรือพระยาสุโข เป็นต้น หากเป็น

เมืองแสน ทำหน้าที่กำกับฝ่ายทหาร

เมืองจันทร์ ทำหน้าที่กำกับฝ่ายพลเมือง

ทั้งสองตำแหน่งนอกจากมีหน้าที่ตามตำแหน่งของตนแล้ว ยังต้องมีหน้าที่รับผิดชอบร่วมกันคือ ออกหนังสือเดินทางให้แก่ราษฎรที่ต้องเดินทางไปมาค้าขายตามแขวงต่างๆ จัดทำรายงานและใบบอกเกี่ยวกับราชการทั่วไปที่ต้องส่งไปยังเมืองหลวง รวมทั้งเป็นตุลาการในการพิจารณาพิพากษาอาชญากรรมของราษฎรทั่วไป เช่น ดูแลจัดแจง ว่ากล่าว ท้าวฝ่าย ตาแสง และจำบ้าน ให้ดูแลทุกข์สุขของราษฎรให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย ไม่กดขี่ข่มเหงรังแกซึ่งกันและกัน ตลอดจนการติดตามจับกุมโจรผู้ร้ายที่เกิดขึ้นในเมืองนั้นๆ ด้วย

เมืองขวา เมืองซ้าย เมืองกลาง ทำหน้าที่เป็นผู้บังคับบัญชาการเกี่ยวกับนักโทษในเมือง เช่น รักษาบัญชีนักโทษ ดูแลนักโทษ ปล่อยหรือขังนักโทษ จัดทำที่ขังหรือซ่อมแซมที่กักขังนักโทษ รวมถึงการดูแลวัดวาอาราม ที่ควรปฏิสังขรณ์ หรือก่อสร้างขึ้นใหม่ เป็นผู้กำกับการสักเลกและรักษาบัญชีเลกเขยสูจากต่างเมืองด้วย

เมืองคุก เมืองฮาม เมืองแพน ทำหน้าที่ควบคุมระวางนักโทษโดยเฉพาะไม่ให้หนีไปไหนได้ ซึ่งทำหน้าที่คล้ายกับ “พะท่ามระง” หรือเรียกว่า “พัศดี” ในปัจจุบัน

นาเหนือ นาใต้ ทำหน้าที่จัดหาเก็บเสบียงอาหารไว้ในยุ้งฉางของเมือง เพื่อไพร่พลที่อพยพไปมีบุตรภรรยาอยู่ที่เมืองอื่น โดยมีภูมิลำเนาเดิมอยู่แล้วหรืออาจจะยังไม่มีภูมิลำเนา ก็ตามต้องถือว่าเป็นเลกเขยสู ซึ่งเรียกว่า “การเดินทาง” มารวมส่งที่เมืองที่ตนสังกัดเดิม นอกจากนี้ยังทำหน้าที่สำรวจสำมะโนครัวในเมืองของตน โดยกำหนด ๓ ปีต่อครั้ง นอกจากนี้ยังมีหน้าที่ควบคุมดูแลรักษาสัตว์พาหนะ เป็นผู้ลงบัญชีจำหน่าย “เลก” ในกรณีสูญหาย ตาย พิการ หรือบวช เป็นต้น

ชาเนตร ชานนท์ สองตำแหน่งนี้เป็นเสมียนของเมือง ถ้าจะเปรียบเทียบกับปัจจุบันคล้ายกับ “เสมียนตราจังหวัด”

ชาบัณฑิต ทำหน้าที่เกี่ยวกับการอ่าน ประกาศท้องตราที่ส่งมาจากเมืองใหญ่ ในเวลาที่มีการประชุม ณ ศาลากลางเมือง เช่น อ่านประกาศแข่งน้ำในพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ประกาศตั้งชื่อกรรมการเมืองขึ้นผู้น้อยที่เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ได้แต่งตั้งขึ้นเป็นผู้รวบรวม

หัวเมือง เอก โท ตรี จัตวา ตำแหน่งนี้จะใช้คำว่า เพี้ย หรือเพี้ย นำหน้าเสมอ เช่น เพี้ยเมืองแสน เพี้ยเมืองจันทร์ เพี้ยเมืองขวา เป็นต้น

รายงานกิจการต่างๆ ของเมืองและค่านวณศักราช วัน เดือน ปีในแต่ละปี เช่น การประกาศวัน สงกรานต์ นอกจากนี้ยังทำหน้าที่รักษาห้องสมุด แต่งตำราต่างๆ ของเมืองอีกด้วย

มหาเสนา มหามนตรี เป็นหัวหน้าที่ทำหน้าที่ในการออกคำสั่ง นัดประชุม หารือราชการ หรือการกำหนดการทำพิธีต่างๆ ของเมือง

กรมเมือง ทำหน้าที่รักษาประเพณีของเมือง

สุโภ ทำหน้าที่เป็นแม่ทัพของเมือง อันเป็นตำแหน่งสูงสุดของฝ่ายทหาร

๑.๑.๔ ตำแหน่งพิเศษ เป็นตำแหน่งที่เกิดขึ้นตามความจำเป็นในฐานะ ผู้ใกล้ชิด หรือผู้รับใช้เจ้าเมือง เช่น

- เพียซาโนชิต ซาภูธร ราชต่างใจ คามงคุณ เป็นผู้มีหน้าที่ใกล้ชิดกับเจ้าเมือง เปรียบเสมือนองครักษ์ หรือคนสนิท
- เพียซาบรรทม เป็นผู้มีหน้าที่จัดที่นอนของเจ้าเมือง
- เพียซาตีนแท่นแล่นตีนเมือง เป็นพนักงานติดตามเจ้าเมือง
- เพียซาหลาบคำ มีหน้าที่เชิญพระแสงหรือดาบของเจ้าเมือง
- เพียซามนตรี มีหน้าที่รักษาที่อยู่ หรือคุ่มของเจ้าเมือง
- เพียบูสม มีหน้าที่กั้นกลดหรือพัดจามรให้แก่เจ้าเมือง
- เพียซามาตย์อาชาไนย มีหน้าที่ด้านการช่าง การก่อสร้างหรือวิศวกรรม
- เพียแซกขวา เพียแซกซ้าย มีหน้าที่เกี่ยวกับรับแขกเมือง
- เพียตรีสุนนท์ เพียศรีสุธรรม เพียศรีบุญเฮือง เพียศรีอัครฮาด และเพียอัครวงค์ มีหน้าที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษาและการศาสนาของเมือง

๑.๑.๕ ตำแหน่งผู้ปกครองระดับหมู่บ้าน มี ๔ ตำแหน่ง ดังนี้

ท้าวฝ่าย เทียบเท่ากับตำแหน่งนายอำเภอในปัจจุบัน

ตาแสง เทียบได้กับตำแหน่งกำนันในปัจจุบัน

พ่อบ้าน หรือนายบ้าน เทียบได้กับตำแหน่งผู้ใหญ่บ้าน

จำบ้าน เทียบกับसारวัตรหมู่บ้าน หรือसारวัตรประจำตำบล

การจัดแบ่งกลุ่มระดับชนชั้นผู้ปกครองข้างต้น หากมาพิจารณาในการปกครองแบบอาญาสิทธิ์ดังกล่าวระหว่าง พ.ศ.๒๓๒๑-๒๔๒๙ ข้างต้น อาจพิจารณาหลักๆ ตามหลักฐานที่ปรากฏดังนี้

๑) กลุ่มคณะอาญาสิทธิ์ เป็นกลุ่มผู้มีอำนาจในการปกครองสูงสุดในท้องถิ่น ประกอบด้วย เจ้าเมือง อุปฮาด (อุปราช) ราชวงศ์ และราชบุตร ซึ่งอยู่ในตระกูลเดียวกัน กลุ่มนี้ถือว่าเป็นชนชั้นสูงและสูงกว่ากลุ่มผู้ปกครองด้วยกัน มีอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ และการศาลของเมือง นอกจากนี้ยังมีกองทัพเป็นของตัวเอง ทั้งนี้การได้มาของตำแหน่งทางการเมืองนั้นเริ่มจากการที่มีผู้คนมาตั้งถิ่นฐานรวมกันมากๆ เป็นหมู่บ้านแล้วกราบบังคมทูลขอตั้งหมู่บ้านเป็นเมือง^๖ และระบุดูผู้ที่มารับตำแหน่งเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตรไปด้วย^๗ เช่น ใน พ.ศ.๒๔๐๑ พระเทพวงษาเจ้าเมืองเขมราฐได้กราบบังคมทูลขอตั้งบ้านค้อใหญ่เป็นเมืองอำนาจเจริญ และระบุดูผู้ที่จะเป็นเจ้าเมืองมาด้วย คือ ขอตั้งท้าวจันทรบรม เป็นพระอมรอำนาจเจ้าเมือง ท้าวบุตรตะ เป็นอุปฮาด ท้าวสิงหาราช เป็นราชวงศ์^๘

๒) กลุ่มผู้ช่วยคณะอาญาสิทธิ์ ประกอบด้วย ท้าวสุริยะ ท้าวสุริโย และท้าวโพธิสาร รวมทั้งตำแหน่งชื่อบ้านขางเมืองทั้ง ๑๐ ตำแหน่ง ตำแหน่งพิเศษ และตำแหน่งระดับชุมชนขนาดเล็ก ซึ่งจะได้รับการแต่งตั้ง หรือถอดถอนจากคณะอาญาสิทธิ์ โดยไม่ต้องขอความเห็นชอบจากเมืองใหญ่ หรือกรุงเทพฯ แต่อย่างใด ผู้ปกครองกลุ่มนี้ทำหน้าที่ช่วยเหลืออาญาสิทธิ์ในการบริหารการปกครองท้องถิ่นต่างๆ รวมทั้งรับผิดชอบการเกณฑ์แรงงานและเก็บส่วยให้อาญาสิทธิ์ ผู้ปกครองดังกล่าวเป็นเพียงสามัญชน แต่เป็นสามัญชนที่มีอภิสิทธิ์โดยการรับใช้คณะอาญาสิทธิ์

ชนชั้นผู้ปกครองทั้งสองกลุ่มได้รับผลประโยชน์จากผู้ใต้ปกครองในรูปของการเกณฑ์แรงงาน ส่วยสิ่งของ ผลประโยชน์จากการเก็บค่าธรรมเนียมต่างๆ และได้รับส่วนลดจากการเก็บส่วยอากรต่างๆ จากรัฐบาลด้วย และเนื่องจากชนชั้นผู้ปกครองมีอำนาจหน้าที่ในการบริหารราชการตามหน้าที่ในเมื่อนั้นๆ จึงเป็นที่เกรงขามของราษฎรในเมืองเป็นอย่างมาก

^๖ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ ๓๓. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ.๑๒๐๖.

^๗ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ ๑๙. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ จ.ศ.๑๒๒๗.

^๘ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คเนจร), “ประชุมพงศาวดารภาค ๔” พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน, เล่ม ๓ (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๖), หน้า ๕๖.

๑.๒) ลำดับเจ้าเมืองและผลงานที่สำคัญ

ลำดับเจ้าเมืองซึ่งเป็นชนชั้นผู้ปกครองของเมืองอุบลราชธานีที่ได้รับพระบรมราชโองการแต่งตั้งจากราชสำนักกรุงเทพฯ มี ๔ คน^๙ แต่ละคนมีผลงานที่สำคัญในสมัยปกครองเมืองอุบลราชธานี ดังนี้

๑.๒.๑ พระปฐมวราชสุริยวงษ์ (ท้าวคำผง)^{*} ปกครองเมืองอุบลราชธานีในช่วงที่มีการสถาปนาเมืองอุบลราชธานี ๒ ปี ระหว่างพ.ศ.๒๓๓๕-๒๓๓๗ เป็นบุตรเจ้าพระตา เป็นบุคคลแรกที่ริเริ่มและวางรากฐานในการตั้งเมืองอุบลราชธานี เช่น ให้มีการสร้างคูเมือง ประตูเมือง หอ โสภณเจ้านายต่างๆ ขนานตามริมน้ำมูล (บริเวณตั้งแต่ตลาดใหญ่จนถึงวัดใต้ในปัจจุบัน) สร้างวัดหลวงขึ้นเป็นวัดแรกของเมืองอุบลราชธานี พร้อมกับสร้างพระเจ้าใหญ่องค์หลวงพระประธานประจำวัด นอกจากนี้ยังได้สร้างเสนาสนะต่างๆ ได้แก่ สิม อาฮาม หอระฆัง ขึ้นภายในวัดหลวงด้วย โดยใช้รูปแบบการก่อสร้างตามแบบอย่างพุทธศิลปะแบบหลวงพระบาง เวียงจันทน์ อันเป็นต้นทางของสายตระกูลพระปฐมวราชสุริยวงษ์ (ท้าวคำผง)

๑.๒.๒ พระพรหมราชสุริยวงษ์ (ท้าวทิดพรหม) เป็นน้องพระปฐมวราชสุริยวงษ์ และเป็นบุตรชายคนเล็กของเจ้าพระตา ครองเมืองอุบลราชธานีนานถึง ๖๖ ปี ตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๓๘-๒๓๙๓ มีบทบาทสำคัญตั้งแต่เริ่มแรกในการสู้รบกับกำลังเวียงจันทน์กับท้าวเก่า เป็นผู้ก่อสร้างวัดป่าหลวง (วัดป่าหลวงมณีโชติ) โดยนำไพร่พลและข้าทาสผู้ศรัทธาสรางพระพุทธรูปองค์ใหญ่ก่ออิฐถือปูน เป็นที่เคารพสักการะของชาวอุบลราชธานีตั้งแต่เริ่มสร้าง คือ “พระเจ้าใหญ่อินแปง” ปัจจุบันเป็นพระประธานอยู่ในวิหารวัดมหายานาราม (ชาวจังหวัดอุบลราชธานีมักเรียกกันว่า “วัดป่าใหญ่”)

^๙ เดิม วิกาศย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๑, หน้า ๑๒๖-๑๕๕. โปรดดูรายละเอียดในบทที่ ๒, หน้า ๓๓.

อนึ่ง เอกสารในหนังสืออุบลราชธานี ๒๐๐ ปี ระบุปี พ.ศ.ของช่วงการปกครองเจ้าเมืองแต่ละท่านคลาดเคลื่อนจาก หนังสือประวัติศาสตร์อีสานของเดิม วิกาศย์พจนกิจ และหนังสือประวัติศาสตร์เมืองอุบลราชธานีของนิล พันธุ์เพ็ง ทั้งนี้งานวิจัยนี้ ผู้วิจัยใช้เอกสารทั้งสองเล่มเป็นหลักในการระบุปี พ.ศ.และอายุของเจ้าเมืองทั้ง ๔ คน

^{*} ในหนังสือสมุดไทยดำ ที่กล่าวถึงการเสกเมืองอุบลราชธานีศรีวนาลัยประเทศราชนั้น ระบุชื่อ “พระปฐมวราชสุริยวงษ์” ซึ่งเขียน ๖ สองตัว แต่เพื่อให้ตรงกับที่นิยมในปัจจุบัน ผู้วิจัยขอใช้เป็น “พระปฐมวราชสุริยวงษ์” โปรดดูรายละเอียดภาพสารตราเสกเมืองอุบลราชธานี, หน้า ๒๕.

๑.๒.๓ พระพรหมราชวงศา (กุทอง สุวรรณภูมิ) ปกครองเมืองอุบลราชธานีตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๙๘-๒๔๐๖ รวม ๑๘ ปี เป็นบุตรของพระพรหมราชสุริยวงษ์ เจ้าเมืองคนที่ ๒ ในสมัยของท่าน ธรรมยุติกนิกายแพร่หลายในเมืองอุบลราชธานี เพื่อสนองพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงให้สร้างวัดสุปฏิณาราม และบรรดาอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ร่วมกันสร้างวัดศรีทอง (ศรีอุบลรัตนาราม) วัดสุทัศน์ เหตุการณ์สำคัญในสมัยนี้คือ การเข้าร่วมสงครามขับไล่ญวน

๑.๒.๔ เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์หังส์ (เจ้าหน่อคำ) ปกครองเมืองอุบลราชธานี ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๐๙-๒๔๒๙ รวม ๒๐ ปี เป็นพี่ชายเจ้าจอมมารดาด้วงคำ ในรัชกาลที่ ๔ เจ้าราชวงศ์จำปาศักดิ์ บุตรเจ้าเสือ หลานเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์หังส์ได้สร้างวัดไชยมงคลซึ่งเป็น วัดธรรมยุติกนิกายเป็นวัดที่ ๔ ในจังหวัดอุบลราชธานี

เหตุการณ์สำคัญสมัยเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์หังส์ (เจ้าหน่อคำ) มีดังนี้

พ.ศ.๒๔๑๘ เกิดศึกฮ่อ เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์หังส์ถูกเกณฑ์ไปราชการทัพฮ่อ หลังศึกฮ่ออัญเชิญพระพุทธรูป ๒ องค์มาด้วย คือ พระทองทิพย์ และพระทอง ประดิษฐานที่ วัดศรีทอง และวัดไชยมงคล

พ.ศ.๒๔๒๒ เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์หังส์ (เจ้าหน่อคำ) กราบบังคมทูลขอตั้ง บ้านท้ายักขุเป็นเมืองขานูมานมณฑล บ้านพระเหลาเป็นเมืองพนานิคม ให้เมืองทั้งสองขึ้นต่อเมือง อุบลราชธานี

ในปีเดียวกันนี้มีเหตุการณ์สำคัญ คือ ความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ อย่างรุนแรง เนื่องจากฝ่ายเจ้านายอุบลราชธานีกลุ่มเจ้าพระวอ เจ้าพระตาไม่พอใจที่โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าหน่อคำเป็นเจ้าเมือง จึงเกิดทะเลาะวิวาทขัดแย้ง กลั่นแกล้งกันอยู่เสมอ ท้ายสุด พ.ศ.๒๔๒๒ เกิดกรณี ม.ไซแง ความบาดหมางทวีความรุนแรง ต่างฝ่ายต่างกล่าวโทษซึ่งกันและกัน เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์หังส์ กล่าวหาว่าอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ขัดขวางไม่ให้เก็บเงินส่วยจากไพร่ ข้างฝ่ายอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร กล่าวโทษว่า เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์หังส์ฉ้อราษฎร์บังหลวง ทั้งสองฝ่ายต่างลงมาสู่ ความที่กรุงเทพฯ จนพากันถึงแก่อสัญกรรม ต่างฝ่ายต่างสูญเสียทรัพย์สินส่วนตัวเป็นจำนวนมาก *

ภายหลังเหตุการณ์นี้ได้นำไปสู่การสิ้นสุดการปกครองตามแบบธรรมเนียมแบบ ล้านช้างของกลุ่มเจ้านายพื้นเมืองเวียงจันทน์ที่อพยพมาตั้งเมืองอุบลราชธานี เนื่องจากทางกรุงเทพฯ

---

* โปรดอ่านรายละเอียด ความขัดแย้งระหว่างเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์หังส์ กับอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ในเต็ม วิชาคัพพจนกิจ, **ประวัติศาสตร์อีสาน**, เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมนิยมแห่งประเทศไทย, ๒๕๑๕), หน้า ๑๔๕-๑๔๘.

ได้ส่งข้าหลวงจากส่วนกลางลงมาปกครองแทนเจ้านายพื้นเมืองเดิม และให้เจ้านายพื้นเมืองเดิมทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยในการบริหารการปกครอง

ข. ชนชั้นผู้ใต้ปกครอง

สังคมของชนชั้นผู้ใต้ปกครองของเมืองอุบลราชธานี คือราษฎรส่วนใหญ่ ได้แก่ ไพร่ ทาส สตรี และเด็ก ดังนี้

๑) ไพร่ ในเมืองอุบลราชธานี แบ่งเป็น ๕ ประเภท^{๑๐} ดังนี้

๑.๑) เลกส่วย หมายถึง ไพร่ที่มีหน้าที่ต้องส่งส่วยสิ่งของให้แก่ทางราชการตามเกณฑ์และประเภทที่ทางราชการกำหนด เช่น เลกเมืองยโสธร ส่งป่าน ๒ คนต่อชอต น้ำรั๊ก ๒ คนต่อเบี้ย

๑.๒) เลกทนาย หรือเลกคองเมือง หมายถึง ไพร่สำหรับเจ้าเมืองกรมการใช้งาน โดยแบ่งจากเลกส่วยออกเป็น ๓ ส่วน คือ เลกส่วย ๒ ส่วน และที่เหลือ ๑ ส่วนคงไว้เป็นเลกทนาย หรือเลกคองเมืองของเจ้าเมืองกรมการต่างๆ ซึ่งได้รับจำนวนเลกทนายลดหลั่นกันลงตามฐานะ

๑.๓) เลกกองนอก หมายถึง ไพร่ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่นอกตัวเมืองและไม่ได้จดทะเบียนสังกัดว่าเป็นเลกส่วยหรือเลกทนาย ซึ่งเลกกองนอกนี้จะสังกัดมูลนายที่อยู่ในหัวเมืองที่ตนอาศัยอยู่หรือเมืองอื่นก็ได้ โดยเจ้าเมืองนั้นๆ จะส่งคนของตนออกไปควบคุมดูแลเรียกว่า “นายกองนอก” และกองนี้เองที่เป็นตัวแปรในการสร้างเมืองใหม่ กล่าวคือ นายกองนอกอาจร้องขอต่อเจ้าเมืองที่ตนสังกัดให้ขออนุญาตจากรัฐบาลไทยเพื่อตั้งเป็นเมืองใหม่ ถ้าได้รับอนุมัติก็ตั้งเป็นเมืองแล้วสังกัดต่อเมืองใหญ่ และหากเมืองที่ตั้งใหม่มีความสำคัญในด้านเศรษฐกิจและการปกครอง ก็อาจได้รับอนุมัติให้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ

๑.๔) เลกกองด่าน หมายถึง ไพร่ที่ทำหน้าที่ลาดตระเวนตรวจชายแดนเมืองของตนที่ติดต่อกับเขตแดนเมืองอื่นๆ อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของเจ้าหมื่นนายกองด่าน

๑.๕) เลกเขยสู้ หมายถึง ไพร่เมืองหนึ่งไปได้ภรรยาเป็นคนต่างเมือง เช่น ไพร่เมือง อัดปือไปแต่งงานมีภรรยาอยู่เมืองอุบลราชธานี ตามประเพณีการแต่งงานของคนอีสานแล้วฝ่ายชายต้องไปอยู่กับครอบครัวของฝ่ายหญิง ซึ่งในอดีตมีเป็นจำนวนมากจึงต้องจัดเป็นกองหนึ่งอีกต่างหากเรียกว่า “กองเขยสู้” เลกเขยสู้จะมีเจ้าหมื่นนายกองควบคุมอยู่ในเมืองที่เขยสู้สังกัดอยู่ เช่น เลกเขยสู้เดิมเป็นไพร่อยู่เมืองมหาสารคามไปเป็นเลกเขยสู้เมืองอุบลราชธานี การเก็บส่วยจะต้องเก็บ

^{๑๐} วิโรจน์ หีบแก้ว, “ประวัติศาสตร์อีสานบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนกลางระหว่าง พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๔๓,”

(วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๒๙), หน้า ๖๘.

จากเลกประเภทนี้ด้วย ดังนั้นเมืองมหาสารคามจึงต้องส่งเจ้าหน้าที่ตามไปเก็บส่วยกับเลกเขยสูใน เมืองอุบลราชธานี เป็นต้น

๒) ทาส นับว่าเป็นชนชั้นที่มีสถานภาพต่ำสุดในสังคมเมืองอุบลราชธานี ฐานะของ ทาสในเมืองอุบลราชธานีจัดอยู่ในกลุ่มเลกทนาย ซึ่งไม่ต้องถูกเกณฑ์ส่วย เพราะเป็นไพร่คอยรับใช้ มุลนายที่เป็นเจ้าเมือง กรมการเมืองเท่านั้น จำนวนทาสกลุ่มนี้ในเมืองอุบลราชธานีมีอยู่น้อย ทั้งนี้ เพราะระบบวิถีการผลิตเป็นแบบเลี้ยงตัวเองไม่เอื้ออำนวยต่อการมีทาส กล่าวคือ วิถีการผลิตส่วนใหญ่ นั้นใช้การดำรงชีวิตจากการเก็บของป่า เช่น เร่ว ครั่ง กระจุกสัตว์ เป็นต้น นอกจากนี้ระบบสังคมยังอยู่ในสภาพที่ไม่ซับซ้อน ผู้คนมีไม่มาก ผลประโยชน์ที่จะเก็บจากทาสจึงมีค่อนข้างน้อย อย่างไรก็ตาม ผล ปรากฏว่าพวกทาสในเมืองอุบลราชธานีนั้นเป็นพวกข้าที่ถูกจับมาขาย^{๑๑} และเป็นไพร่บางประเภท นิยมขายตัวลงเป็นทาส เพราะไม่ต้องเสียส่วยให้แก่ทางราชการ^{๑๒} และที่สำคัญทาสไม่ได้ถูกกำหนดไว้ในบัญชีสำมะโนครัว การรายงานจำนวนทาสให้รัฐบาลทราบจึงไม่เป็นความจริง

๓) สตรีและเด็ก ไม่ปรากฏว่ามีการกำหนดสถานภาพไว้ชัดเจนเหมือนผู้ชาย เพียงแต่ระบุว่า “ครัว” ซึ่งครอบคลุมถึงสตรีและเด็กไว้ในบัญชีทางว่าวของเมืองต่างๆ ทั้งนี้เพราะ ฐานะของสตรีและเด็กในเมืองอุบลราชธานีมีความสำคัญค่อนข้างน้อยในการเก็บผลประโยชน์ ดังนั้น การควบคุมกำลังคนจึงมุ่งแต่ผู้ชายที่มีอายุระหว่าง ๒๕-๗๐ ปี ที่ต้องเสียส่วยเหมือนกันหมดในอัตราที่ แตกต่างกัน บางเมืองเก็บคนละ ๓ บาท ๒ บาท และ ๑ บาทบ้าง ไม่เท่าเทียมกันในแต่ละเมือง^{๑๓}

ค. ชนชั้นพิเศษ

ชนชั้นพิเศษของสังคมเมืองอุบลราชธานี คือ พระสงฆ์ มีหน้าที่ปฏิบัติในกิจกรรม เท่านั้น กล่าวคือ ไม่ต้องเสียส่วยและถูกเกณฑ์แรงงาน กิติรัตน สืบบัณฑ์^{๑๔} ได้อธิบายถึงแบบแผนของ พระสงฆ์ในหัวเมืองอีสานตามแบบธรรมเนียมล้านช้างในหัวเมืองอุบลราชธานีดังนี้

^{๑๑} เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต), “ว่าด้วยชาวป่าต่างๆ”, *ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาค ๕*, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๕), หน้า ๒๖๖-๒๙๖.

^{๑๒} สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ สมุดพิเศษ ๒๕/๗๕, *เงินส่วยของหลวงเมืองอุบลราชธานี*, จ.ศ.๑๒๔๖.

^{๑๓} สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ สมุดพิเศษ ๒๕/๓๖, *คำร้องอุปฮาด ราชวงศ์ราชบุตรเมืองสุวรรณภูมิ*, จ.ศ.๑๒๔๖.

^{๑๔} กิติรัตน สืบบัณฑ์, *การรวบรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๖๘* (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๓), หน้า ๒๙-๓๑.

ตารางที่ ๒ แสดงแบบแผนสมณศักดิ์ของพระสงฆ์แบบธรรมเนียมล้านช้าง

สมณศักดิ์	คุณสมบัติ	อำนาจหน้าที่	วิธีการได้มาซึ่งสมณศักดิ์
สำเร็จ	จบหลักสูตรเบื้องต้น คือ เรียนสวดมนต์และกัจจายนะ		ราชกรทำพิธีสถาปนา ยกย่องให้ได้รับ สมณศักดิ์สูงขึ้นไปที่ เรียกว่า “บุญกองหด”
ซา	เป็นผู้แตกฉานในพระไตรปิฎก		
คู	เป็นผู้ตั้งอยู่ในเถรภูมิ เรียกว่า มีวัยสมบัติ และต้องได้รับ สมณศักดิ์เป็น สำเร็จ ซามาก่อน		
ฝ่าย	เป็นผู้ที่ต้องได้รับสมณศักดิ์ “คู” หรือ “หัวคู” มาก่อน และสามารถ สั่งสอนและคุมครองสงฆ์	ผู้ปกครองสงฆ์ในเขต ที่เรียกว่า “ฝ่าย”	
ดำน	เป็นผู้ที่ต้องได้รับสมณศักดิ์ “คู” หรือ “หัวคู” มาก่อนและมีฐานะ ที่สูงกว่า “ฝ่าย”	ผู้ปกครองสงฆ์ในเขตที่ เรียกว่า “ดำน”	
หลักคำ		ผู้ปกครองท้องถิ่นเท่ากับ เมือง	เจ้าเมืองและราชกร เป็นผู้แต่งตั้ง
ลูกแก้ว	เป็นผู้ที่ต้องได้รับสมณศักดิ์ “คู” หรือ “หัวคู”	ผู้ปกครองสงฆ์ทายาท ของสังฆนายก	กษัตริย์เป็นผู้แต่งตั้ง
ยอดแก้ว	เป็นผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติ เป็น ครุฐานียบุคคล ผู้ควรเคารพ ยำเกรงของสังฆมณฑล และ เจ้าภูมิปาละพสกนิกร มีเฉพาะ เมืองเวียงจันทน์	ตำแหน่งสังฆนายก	กษัตริย์เป็นผู้แต่งตั้ง

ที่มา : ปรับปรุงจากกิตติรัตน์ สีสันต์, “การรวบรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย

พ.ศ. ๒๔๓๔-๒๔๖๘,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๓), หน้า ๒๙-๓๑.

จากตารางข้างต้น จะเห็นได้ว่าพระสงฆ์ในหัวเมืองอีสานอันรวมถึงหัวเมืองอุบลราชธานี การได้รับการแต่งตั้งให้มีสมณศักดิ์นั้น เกิดจากการเข้าไปมีส่วนร่วมกับชาวบ้านราษฎรในท้องถิ่น และตำแหน่งสมณศักดิ์ก็ไม่มีครบทุกตำแหน่ง กล่าวคือ มีตำแหน่งถึงเพียงหลักคำ เพราะฐานะของหัวเมืองอีสานในสมัยก่อนปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.๒๔๓๕ นั้น บ้านเมืองมิได้มีพระมหากษัตริย์ปกครองโดยตรง มีเพียงเจ้าเมืองที่เป็นผู้ปกครองสูงสุด ดังนั้นพระสงฆ์ผู้ใหญ่จึงเป็นเพียง “หลักคำ” ในทุกๆ เมือง เมืองละหนึ่งรูป และมีตำแหน่ง “ด้าน” “ฝ่าย” เป็นตำแหน่งปกครองคณะสงฆ์รองลงมา^{๑๕}

นอกจากแบบแผนดังกล่าวแล้ว พระสงฆ์ยังต้องมีหลักปฏิบัติที่เรียกว่า คอง ๑๔ ดังที่สิลา วีระวงส์^{๑๖} ได้รวบรวมไว้ดังนี้

- ๑) ให้พระสงฆ์เจ้าผู้เรียนธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าและรักษาศีล ๒๒๗
อย่าให้ขาด
- ๒) ให้บวระบัตกุฎีวิหาร (ทำความสะอาดกุฎีวิหาร) บัดคาคกวาดอยู่อย่าให้
วัดเศร้าหมอง
- ๓) ให้ปฏิบัติทำตามศรัทธาชาวบ้านนิมนต์ มีการทำบุญ บวช หต เป็นต้น
- ๔) ถึงฤดูเดือน ๘ ให้เข้าวัสสาตลอด ๓ เดือนจนถึงเดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑
แต่เดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ ไปถึงเดือน ๑๒ เพิ่งให้รับผ้ากฐิน รักษาผ้าถึง ๔ เดือน
- ๕) ออกวัสสาแล้วฤดูเหมันต์ (ฤดูหนาว) ภิกษุสังฆเจ้าเข้าปริวาสกรรม ฯลฯ
- ๖) ให้เที่ยวบิณฑบาต ตามบ้านน้อยใหญ่อย่าขาด
- ๗) ให้สุดมนต์ภาวนาทุกคืนอย่าขาด ฯลฯ
- ๘) ถึงวันศีลวันเพ็ญ ให้ประชุมกันทำอุโบสถถึงสังฆกรรมอย่าขาด ฯลฯ
- ๙) ถึงเทศกาลปีใหม่ หายกไหว้ชว่อแห่น้ำไปสร่งพระพุทธรูป พระธาตุเจดีย์
- ๑๐) สังกาลปีใหม่ พระเจ้าแผ่นดินไหว้พระ ให้สร่งน้ำพระราชวังพระบาลีสังฆเจ้า
- ๑๑) ศรัทธาชาวบ้านนิมนต์สิ่งใด อันไม่ผิดคองวินัยก็ให้ปฏิบัติตาม ฯลฯ
- ๑๒) เป็นสมณะ ให้พร้อมกันสร้างวัดวาอาราม พระธาตุเจดีย์ ฯลฯ
- ๑๓) ให้รับทานของทายก คือ สังฆภัตต์ สลากภัตต์ เป็นต้น

^{๑๕} กิติรัตน์ สีหพันธ์, การรวบรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๖๘, หน้า ๓๓.

^{๑๖} สิลา วีระวงส์, ฮีตสิบสอง (อุบลราชธานี : วิทยาการพิมพ์, ๒๕๓๐), หน้า ๘-๙.

๑๔) พระเจ้าแผ่นดิน เสนา ข้าราชการ มีศรัทธานิมนต์มาประชุมในแห่งใดแห่งหนึ่ง
ในวันเดือน ๑๑ เพ็ง เป็นการใหญ่อย่าขัดขืน

๓.๑.๓ การศึกษา

สถาบันการศึกษาที่สำคัญของเมืองอุบลราชธานีในอดีตนับตั้งแต่เริ่มแรกคือวัด การเข้าสู่การศึกษาดังกล่าวต้องผ่านการบวชเรียน พระสงฆ์ผู้มีความรู้ในด้านการเรียนหนังสือภาษาถิ่นและภาษาไทยก็จะสอนถ่ายทอดให้กันในวัด ดังนั้นลักษณะการจัดการศึกษาจึงมีแก่นจากพุทธศาสนาและพื้นฐานของวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยเฉพาะฮีตสิบสองคองสิบสี่ อันเป็นกรอบของสังคมที่กำหนดไว้ อย่างไรก็ตามการจัดการศึกษาก็ยังไม่เป็นระเบียบแบบแผนที่ชัดเจน ดังนั้นผู้ที่เข้าสู่ระบบการศึกษาที่จัดโดยวัดจึงเป็นผู้ชาย ส่วนผู้หญิงจะได้รับการอบรมจากครอบครัว สอนให้เป็นแม่บ้านที่ดีและการหัตถกรรม เช่น การทำบายศรี การทำกระทง การทำอาหาร และอื่นๆ เพื่อเป็นประสบการณ์ในการประกอบอาชีพต่อไป

ต่อมาใน พ.ศ.๒๔๓๔ การจัดการศึกษาในเมืองอุบลราชธานีได้มีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นคือโรงเรียน “อุบลวาทิสถาน”^{๑๗} เป็นโรงเรียนหลวงแห่งแรก ซึ่งสอนภาษาไทยเพื่อให้คนอุบลราชธานีได้มีความรู้ตามแบบแผนกรุงเทพฯ อันจะทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองท้องถิ่นและกรุงเทพฯ ให้มีความเข้าใจและผูกพันกันยิ่งขึ้น

๓.๑.๔ ศาสนา

สภาพทางศาสนาในสังคมเมืองอุบลราชธานีนั้น โดยส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนา ขณะเดียวกันก็มีลัทธิธรรมนิยมแบบดั้งเดิมคือ การนับถือผีบรรพบุรุษประจำหมู่บ้าน ซึ่งมีประเพณีไหว้ผีปู่ตาประจำหมู่บ้านที่มีการสืบทอดประเพณีเหล่านี้มาถึงปัจจุบัน นอกจากนี้ยังมีการนับถือพระยาแถนตามแบบลัทธิธรรมนิยมของคนในอาณาจักรล้านช้าง คือ ประเพณีบุญบังไฟซึ่งมักทำกันในช่วงก่อนฤดูทำนาในเดือน ๖-๗ ของทุกปี

๓.๑.๕ การส่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ เข้ามาปกครอง

ภายหลังเหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมือง พระพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ (หน่อคำ) กับอุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร ซึ่งเป็นกลุ่มเจ้าพระตาและเจ้าพระวอ แล้วปรากฏว่าตำแหน่งเจ้า

^{๑๗} ระลึก ธาณี, อุบลราชธานีในอดีต (๒๓๒๕-๒๔๗๕), พิมพ์ครั้งที่ ๒ (อุบลราชธานี : รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๒๓.

เมืองอุบลราชธานีได้วางลงตั้งแต่พ.ศ.๒๔๒๕ -๒๔๓๒ เนื่องเพราะการลงไปดำเนินคดีความระหว่างกันที่กรุงเทพฯ และการไปสงครามเพื่อปราบฮ่อและญวน

ต่อมาใน พ.ศ.๒๔๓๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า

...การปกครองในดินแดนเท่าที่เป็นอยู่ ยังห่างพระเนตรพระกรรณ อยู่มาก ทั้งยังห่างไกลต่อความเจริญและประกอบด้วยสมัยนั้น ดินแดนอินโดจีน กำลังถูกคุกคามจากประเทศมหาอำนาจแสวงล่าเมืองขึ้น ฝรั่งเศสได้บุกรุกเอาประเทศเวียดนามและกัมพูชาไปอยู่ในอารักขา จึงได้มีสารตราโปรดเกล้าฯ ให้มีการจัดราชการบริหารส่วนภูมิภาคขึ้นใหม่ โดยให้รวมหัวเมืองเอก โท ตรีและจัตวาเข้าด้วยกัน แล้วจัดแบ่งออกเป็น ๔ กองใหญ่ โดยมีข้าหลวงกำกับการปกครองกองละ ๑ คน แต่ให้มีข้าหลวงใหญ่กำกับราชการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์อีก ๑ คน ทะนุบำรุงต่างพระเนตรพระกรรณให้ใกล้ชิดขึ้น ...^{๑๘}

จากพระราชดำริและการดำเนินการจัดแบ่งการปกครองดังกล่าว ได้มีการแบ่งหัวเมืองในการปกครองในอีสานอันรวมถึงเมืองอุบลราชธานีดังนี้

๑) หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก โปรดฯ ให้รวมหัวเมืองเอก ๑๑ หัวเมืองกับหัวเมืองโท ตรี และจัตวา ซึ่งขึ้นรวมอยู่ในความปกครองหัวเมืองเอกนั้นๆ มาก่อนรวม ๒๖ หัวเมือง รวมเป็น ๓๙ หัวเมือง หัวเมืองเอก ได้แก่ เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองเชียงแตง เมืองแสนปาง เมืองสีทันดอน เมืองอัตปือ เมืองสารวัน เมืองคำทองใหญ่ เมืองสุรินทร์ เมืองสังฆะ เมืองขุขันธ์ เมืองเดชอุดม^{๑๙}

๒) หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ โปรดฯ ให้หัวเมืองเอก ๑๒ หัวเมืองและเมืองโท ตรี และจัตวาซึ่งขึ้นหัวเมืองเอก ๒๙ หัวเมือง รวมเป็น ๔๑ หัวเมือง หัวเมืองเอก ๑๒ เมืองนั้นคือ เมืองอุบลราชธานี เมืองกาฬสินธุ์ เมืองสุวรรณภูมิ เมืองมหาสารคาม เมืองร้อยเอ็ด เมืองกุแล่นซำง เมืองกมลาไสย เมืองเขมราฐธานี เมืองยโสธร เมืองสองคอนดอนดง เมืองนอง เมืองศรีสะเกษ^{๒๐}

^{๑๘} เดิม วิชาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒ , หน้า ๔๐๓-๔๐๔.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๔-๔๐๘.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๙-๔๑๓.

๓) หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ โปรดฯ ให้รวมหัวเมืองเอก ๑๖ หัวเมือง กับเมืองโท ตรี จัตวา ๓๖ หัวเมือง รวมเป็น ๕๒ หัวเมือง หัวเมืองเอกได้แก่ เมืองหนองคาย เมืองเชียงขวาง เมืองบริคัณทนิคม เมืองโพนพิสัย เมืองชัยบุรี เมืองท่าอุเทน เมืองนครพนม เมืองสกลนคร เมืองมุกดาหาร เมืองกุมภทาสัย เมืองบุรีรัมย์ เมืองหนองหาร เมืองขอนแก่น เมืองคำเกิด เมืองคำม่วง เมืองหล่มสัก^{๒๑}

๔) หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง โปรดฯ ให้รวมหัวเมืองเอก ๓ หัวเมืองและหัวเมืองโท ตรี และจัตวาอีก ๑๖ หัวเมือง รวมเป็น ๑๙ หัวเมือง หัวเมืองเอก คือ เมืองนครราชสีมา เมืองชนบท เมืองภูเขียว^{๒๒}

หัวเมืองอีสานที่เป็นหัวเมืองลาว ๔ หัวเมืองดังกล่าว โปรดฯ ให้มีข้าหลวงประจำหัวเมืองละ ๑ คน บังคับบัญชาราชการและตัดสินความอุทธรณ์หรือเร่งรัดส่วยสาอากร คือ เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอุบลราชธานี เมืองหนองคาย และเมืองนครราชสีมา ทั้งนี้ข้าหลวงทั้ง ๔ คนใน ๔ หัวเมืองลาวมีดังนี้^{๒๓}

๑) พระยามหาอำมาตยาธิบดี พระพิศณุเทพ (ช่วง) ข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์ ให้เรียกว่า “ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวตะวันออก”

๒) หลวงจินดารักษ์ (ถนัด กัปตัน) เป็นข้าหลวงกำกับเมืองอุบลราชธานีเป็นคนแรก ใน พ.ศ.๒๔๒๕ ให้เรียกว่า “ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ” ต่อมาโปรดฯ ให้พระยาราชเสนา (ทัต ไกรฤกษ์) (ได้เลื่อนเป็นพระยาภักดีณรงค์ และพระยาศรีสิงหเทพ พ.ศ.๒๔๒๕) และได้เดินทางมารับราชการกำกับเมืองอุบลราชธานี พร้อมด้วยบุตร ๔ คน^{๒๔} คือ

๒.๑ ขุนพรพิทักษ์ (สิน ไกรฤกษ์) ตำแหน่งข้าหลวงผู้ช่วยเมืองอุบลราชธานี ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี ใน พ.ศ.๒๔๒๘ แหนบบิดา

๒.๒ ขุนพรพิทักษ์ (เคลือบ ไกรฤกษ์) ใน พ.ศ.๒๔๒๘ ได้เลื่อนเป็นหลวงภักดีณรงค์ ตำแหน่งข้าหลวงตุลาการเมืองอุบลราชธานี และได้เป็นข้าหลวงผู้ช่วยกำกับเมืองอุบลราชธานี ต่อมา ใน พ.ศ.๒๔๓๓ ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระโยธีบริรักษ์ ตำแหน่งข้าหลวงผู้ช่วยเมืองอุบลราชธานี

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๓-๔๑๖.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๗-๔๑๙.

^{๒๓} เดิม วิภาควิจยพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒, หน้า ๔๒๒.

^{๒๔} สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน, เล่ม ๑๕ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), หน้า ๕๓๐๔.

๒.๓ หลวงพิทักษ์สุเทพ (รอด ไกรฤกษ์) พ.ศ.๒๔๓๓ ดำรงตำแหน่งข้าหลวง
ผู้ช่วยเมืองอุบลราชธานี

๒.๔ ขุนบริบาลนิคมเขต และหลวงคุณสารสมบัติ (ลำไย ไกรฤกษ์) ดำรง
ตำแหน่งเป็นข้าหลวงผู้ช่วยเมืองอุบลราชธานี

บุตรทั้ง ๔ คนของพระยาภักดีณรงค์ ได้ช่วยราชการบิดาที่เมืองอุบลราชธานีเป็น
อย่างดี และนำความเปลี่ยนแปลงมาสู่เมืองอุบลราชธานีให้มีความเจริญทางการคมนาคมและการพิมพ์
ที่ทันสมัย

๓) พระยาสุริยเดโชวิเศษฤทธิ ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยากำแหงสงครามรามภักดี
(จันทร์ อินทรกำแหง) ให้เรียกว่า “ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ”

๔) พระพิเรนทรเทพ (พระยาสิทธิราชฤทธิไกร (ทองคำ สีหุโร)) ข้าหลวงเมือง
นครราชสีมา ให้เรียกว่า “ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง”

การดำเนินการบริหารทั้ง ๔ หัวเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่ มีอำนาจบังคับบัญชาว่ากล่าว
หัวเมืองทั้ง ๔ ได้ตามควรแต่ราชการ

กล่าวโดยสรุป พัฒนาการการเปลี่ยนแปลงการปกครองไปสู่การให้ผู้ปกครองจาก
กรุงเทพฯ มาปกครองนั้น สะท้อนให้เห็นถึงการเริ่มต้นการเปลี่ยนแปลงการปกครองและสังคมของ
เมืองอุบลราชธานีในสมัยต่อมา ดังพิจารณาได้จากปัจจัยในการเปลี่ยนแปลงดังจะกล่าวต่อไป

๓.๒ ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของเมืองอุบลราชธานี

๓.๒.๑ การบริหารการปกครองในหัวเมืองอีสานและภายในเมืองอุบลราชธานี

สภาพทางการบริหารการปกครองภายในเมืองอุบลราชธานีในระบบที่มีผู้ปกครองแบบอาญาสี่
ของรูปแบบชนบทรรมนิยมล้านช้าง ส่งผลให้เกิดความไม่มีประสิทธิภาพในการบริหาร
การปกครองระหว่างผู้ปกครองเมืองอุบลราชธานีกับบรรดาเมืองต่างๆ ที่เป็นเมืองบริวาร ดังจะพบว่า
มีปัญหาหลายประการ คือ ปัญหาการขอตั้งเมืองใหม่ การแย่งชิงเหล็กไพร่ และการแต่งตั้งผู้นำท้องถิ่น
ปัญหาการค้างส่วย และปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุม ดังนี้

๑) การขอตั้งเมืองใหม่ การแย่งชิงเลกไพร่ และการแต่งตั้งผู้นำท้องถิ่น

ก่อนการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองในอีสานรวมทั้งอุบลราชธานี รัฐบาลไทยมีนโยบายในการสนับสนุนให้มีการขยายเมืองและตั้งเมืองขึ้นใหม่หลายเมือง เพื่อรวบรวมกำลังผู้คนไว้เป็นกำลังพลของเมืองนครราชสีมาเวลามีสงคราม และเพื่อเป็นดินแดนกันกระทบระหว่างไทยกับเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์^{๒๕} กล่าวคือ เดิมหัวเมืองต่างๆ ในอีสานมีสภาพหมู่บ้านเล็กๆ มาก่อนและเมื่อผู้คนตั้งถิ่นฐานอยู่มากขึ้นก็ขออนุญาตตั้งเมืองมาที่กรุงเทพฯ โดยให้สัญญาว่าจะส่งส่วยให้แก่กรุงเทพฯ โดยตรง หรือผ่านเมืองอื่น และไม่มีผู้ใดคัดค้าน ทางราชการก็อนุญาตให้ตั้งเมืองได้พร้อมกับพระราชทานสัญญาบัตรแต่งตั้ง^{๒๖} เมืองที่ตั้งใหม่บางเมืองขอขึ้นต่อกรุงเทพฯ หรือบางเมืองขอขึ้นต่อเมืองใหญ่ ซึ่งไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอนแต่อย่างใด แต่เมื่อเก็บผลประโยชน์ได้ต้องส่งไปยังเมืองที่ตนขอขึ้น การขอตั้งเมืองใหม่มีอยู่ตลอดเวลา เพราะหมายถึงเมืองที่ขอตั้งเมืองนั้นมีหน้าที่เก็บผลประโยชน์จากผู้คนที่อาศัยอยู่ในเมืองนั้นส่งให้แก่รัฐบาลกรุงเทพฯ และผลประโยชน์ส่วนหนึ่งตกเป็นของเจ้าเมืองกรมการเมือง ดังนั้นการขอตั้งเมืองได้ง่ายเช่นนี้ ส่งผลให้เกิดปัญหาในการบริหารการปกครองในด้านการตั้งเมืองซ้ำซ้อนเขตแดนกัน ในด้านปัญหาการแย่งชิงเขตแดนกันระหว่างเจ้าเมืองในหัวเมืองอีสาน และนำมาสู่การกล่าวโทษฟ้องร้องกันไปยังรัฐบาลหลายราย ดังปรากฏใน พ.ศ.๒๔๐๙ เมืองสุวรรณภูมิกล่าวหาว่าเมืองอุบลราชธานีปกหลักเขตเมืองลวงเขตแดนเมืองสุวรรณภูมิ^{๒๗}

เนื่องจากการตั้งเมืองใหม่ไม่เป็นไปตามที่ขออนุญาต ทำให้เกิดปัญหาเรื่องเขตแดนระหว่างเมืองขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า “...เห็นเปนตัวอย่างความเข้าใจผิดของเมืองลาวในเรื่องตั้งเมืองใหม่ ที่ซอกๆ กันก็มีความประสงค์เช่นนี้ทั้งนั้น จึงได้เกิดความยุ่งทุกหัวเมือง...เห็นว่าใช้ไม่ได้เลย...”^{๒๘}

^{๒๕} ครอว์ริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, แปลโดย กาญจณี ละอองศรี และยุพา ชุมจันทร์ (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๗), หน้า ๗๙.

^{๒๖} สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๖ สบ.๒.๕๖/๔๐, อธิบายชื่อเมืองในภาคอีสาน. ๕ พฤษภาคม ๒๔๖๘.

^{๒๗} หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, “ประชุมพงศาวดารภาค ๔” พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน, เล่ม ๓ (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๖), หน้า ๕๑.

^{๒๘} สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๑.๒/๓๐, พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยารัตนบดินทร์, ๒๕ เมษายน ร.ศ.๑๐๘.

ดังนั้น เพื่อแก้ไขปัญหาค่าความขัดแย้งดังกล่าว จึงได้ทรงประกาศยกเลิกการขอตั้งเมืองใหม่ทั้งภาคอีสาน ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๒๘ เป็นต้นมา เนื่องจากเกิดปัญหาการเก็บส่วยและการเกณฑ์แรงงาน และเพื่อลดบทบาทอำนาจของเจ้าเมือง กรมการ ในการแสวงหาผลประโยชน์ปิดบังเงินส่วยไว้ใช้ส่วนตัว ซึ่งทำให้เกิดการค้างส่วยอยู่เนืองๆ และการแย่งชิงเลิกไพร่ระหว่างเมือง

๒) การค้างส่วย

การค้างส่วยไม่ส่งตามกำหนด เช่น กรณีเมืองอุบลราชธานี เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์หังคี เจ้าเมืองอุบลราชธานีขัดแย้งกันกับพวกราชวงศ์ ราชบุตรเมืองอุบลราชธานี เกี่ยวกับการค้างส่วย ซึ่งมีการกล่าวโทษกันอยู่เนืองๆ^{๒๙} การแก้ปัญหาของรัฐบาลสยามก็คือ การเก็บส่วยเป็นเงินคนละ ๔ บาท แทน นอกจากนี้ยังใช้วิธีการให้สัมปทานในการเก็บภาษีกับคนจีนที่เข้ามาขอรับสัมปทานด้วย ดังปรากฏในใบบอกหัวเมืองอุบลราชธานี ที่กล่าวถึงเงินแจ่มขอพระราชทานผูกขาดภาษีฝิ่นสุก

---

^{๒๙} สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ สมุดพิเศษ ๙/๑๓, ราชการในเมืองอุบลราชธานี, จ.ศ.๑๒๔๔.

ที่ข้าหลวงประจำหัวเมืองสุพรรณบุรีขอเมืองใหม่เมืองสุพรรณบุรี แลขอพระราชทาน
 ทรัพย์สินเงินทองใหญ่ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายตามกำหนดทุกปี ๑๖๕๓
 บัญชีเงินตราที่ขอจะทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายตามกำหนดหัวเมืองสุพรรณบุรี
 จากเมืองใหม่เมืองสุพรรณบุรี ๑๖๕๓
 ขอมีควรรู้ไว้ทั่วทุกปี ๑๖๕๓
 ข้าหลวงประจำหัวเมืองสุพรรณบุรี

ชื่อสิ่งใหญ่	จำนวนเงิน		จำนวนเงิน		รวมเงิน ใหญ่ รวมเงิน เล็ก	รวมเงิน	
	ปี	จำนวนเงิน	ปี	กัทธิ		ปี	กัทธิ
เมืองสุพรรณบุรี	๑๓	๑๕	๕	—	๑๕	๑๖	—
หัวเมือง	๕	๑	—	๑๐	๑๐	๕	๑๐
หัวเมือง	๕	๕	๑	—	๕	๖	—
หัวเมือง	๕	ไม่มี	—	—	๑	๕	—
หัวเมือง	๓	๒	—	๑๐	๓	๓	๑๐
หัวเมือง	๑	๕	๑	—	๕	๕	—
หัวเมือง	๖	๕	๖	—	๖	๓	—
หัวเมือง	๓	๒	—	๑๐	๓	๓	๑๐
หัวเมือง	๖	ไม่มี	—	—	๑	๖	—
หัวเมือง	๓	๑	—	๕	๖	๖	๕
รวม ๑๐ เมือง	๖๖/๕๑	๖๐/๓๓/๖๖	๖๖/๕	๑๕	๕๓/๖๖	รวมเงินใหญ่/๕๓/๖๖	๑๕/๖๖

ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ สมุดพิเศษ ๙/๑๓, ราชการในเมืองอุบลราชธานี, จ.ศ.๑๒๔๔, หน้า ๒๐๑-๒๐๒.

๓) โจรผู้ร้ายชุกชุม

หัวเมืองอีสานก่อนปฏิรูปการปกครองและสมัยเริ่มปฏิรูปการปกครองนั้นมีปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุมมาก เช่น เมืองอุบลราชธานี เมืองสุรินทร์ เมืองสังขละ เป็นต้น มีโจรผู้ร้ายปล้นสะดมและฆ่าเจ้าทรัพย์ตายเป็นจำนวนมาก เนื่องจากการเดินทางยังยากลำบากเต็มไปด้วยป่าเขา ขณะเดียวกันความจริงจ้งในการปราบโจรผู้ร้ายของกรมการเมืองและเจ้าเมืองไม่ได้เอาใจใส่ที่จะปราบปรามอย่างเต็มที่ ส่งผลให้โจรผู้ร้ายกำเริบรวมสมัครพรรคพวกสร้างอิทธิพลเข้าควบคุมพื้นที่ต่างๆ และยังเที่ยวจับฆ่า ลาวไปขายเป็นทาส และตั้งช่องโจร

จากปัจจัยของปัญหาการบริหารการเมืองการปกครองในหัวเมืองอีสานและภายในเมืองอุบลราชธานีข้างต้น เป็นเหตุผลส่วนหนึ่งที่ส่งผลต่อนโยบายการบริหารการปกครอง โดยการปรับปรุงการบริหารการปกครองหัวเมืองทั่วประเทศเพื่อให้มีประสิทธิภาพและเป็นระบบ เพื่อรองรับความเปลี่ยนแปลงที่ต้องทำให้ประเทศทันสมัยเหมือนสังคมตะวันตก รวมทั้งเพื่อตั้งรับกับปัญหาภัยจักรวรรดินิยมจากทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการยึดอำนาจการบริหารประเทศต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังจะกล่าวต่อไป

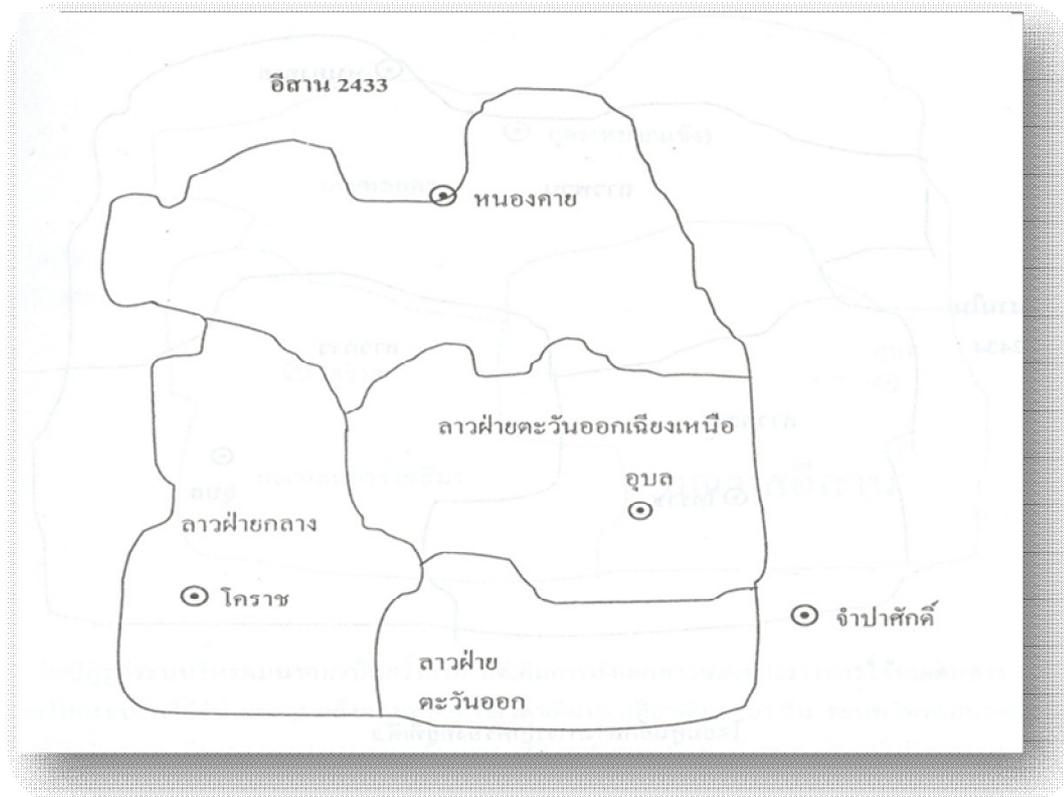
๓.๒.๒ การเมืองระหว่างประเทศ

ปัจจัยทางการเมืองระหว่างประเทศที่สำคัญและส่งผลกระทบต่อผู้นำไปสู่การปรับปรุงการบริหารการเมืองการปกครองในหัวเมืองทั่วประเทศ โดยเฉพาะหัวเมืองในอีสานและเมืองอุบลราชธานี คือภัยจากอิทธิพลของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส ซึ่งเริ่มจากเหตุการณ์ใน พ.ศ.๒๔๐๖ ฝรั่งเศสได้ส่งกำลังเข้ายึดเมืองโขงอ่อนและโคชินไชน่า และได้อำนาจปกครองเขมรอย่างสมบูรณ์ ใน พ.ศ.๒๔๑๐ และใน พ.ศ.๒๔๑๗ ยึดครองตั้งเกี้ยวได้

การมีอำนาจของรัฐบาลฝรั่งเศสที่มีบทบาทดังกล่าวได้นำมาสู่แนวคิดในการปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.๒๔๓๕ ทั้งนี้การวางแผนปฏิรูปการปกครองโดยเฉพาะในหัวเมืองต่างๆ ทั่วทุกภูมิภาคที่อยู่ในกำกับนั้น ทรงเริ่มต้นจากการส่งข้าราชการกรุงเทพฯ ไปทำหน้าที่บริหารการปกครองก่อน ดังจะพบว่าในพ.ศ.๒๔๓๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชดำริว่า การปกครองดินแดนหัวเมืองอีสานเท่าที่เป็นอยู่ยังห่างพระเนตรพระกรรณอยู่มาก ทั้งยังห่างไกลความเจริญ จึงได้ทรงดำเนิการจัดรูปแบบการปกครองในดินแดนเหล่านี้ขึ้นใหม่ โดยแบ่งหัวเมืองในท้องที่เหล่านี้ออกเป็น ๔ กองใหญ่ มีข้าหลวงกำกับราชการทำการปกครอง กองละ ๑ คน โดยมี “ข้าหลวงใหญ่” กำกับราชการที่เมือง

นครจำปาศักดิ์ ๑ คน เพื่อทำนุบำรุงดูแลหัวเมืองให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น^{๓๐} โดยหัวเมืองทั้ง ๔ กองนี้โปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นตรงต่อพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง ศรีเพ็ญ) ซึ่งทำหน้าที่เป็นข้าหลวงใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ หัวเมืองที่จัดแบ่งมีดังนี้*

แผนที่ ๙ แสดงการแบ่งเขตการปกครองหัวเมืองอีสาน พ.ศ.๒๔๓๓-๒๔๓๔

ที่มา : ชอบ ดีสวนโคก และสุวิทย์ ธีรศาสตร์, คำบรรยายประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองและวัฒนธรรมอีสาน (ขอนแก่น : ขอนแก่นการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๓๑.

^{๓๐} มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ประวัติศาสตร์และการเมือง (หนังสืออ่านประกอบวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย) (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๘), หน้า ๑๒๔.

* เพื่อให้เห็นความเกี่ยวเนื่องที่สัมพันธ์กับปัจจัยทางการเมืองระหว่างประเทศที่ส่งผลกระทบต่อการปฏิรูปการปกครองนั้น ผู้วิจัยจึงนำข้อมูลการแบ่งเขตปกครองหัวเมืองอีสานระหว่าง พ.ศ.๒๔๓๓-๒๔๓๔ มากล่าวซ้ำเพื่อให้เห็นภาพความต่อเนื่องที่สัมพันธ์กับสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศในขณะนั้น

๑) หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก โปรดฯ ให้รวมหัวเมืองเอก ๑๑ หัวเมืองกับหัวเมืองโท ตรี และจัตวาซึ่งขึ้นรวมอยู่ในความปกครองหัวเมืองเอกล้วนๆ มาก่อนรวม ๒๖ หัวเมือง รวมเป็น ๓๙ หัวเมือง หัวเมืองเอก ได้แก่ เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองเชียงแตง เมืองแสนปาง เมืองสีทันดอน เมืองอัตปือ เมืองสารวัน เมืองคำทองใหญ่ เมืองสุรินทร์ เมืองสังฆะ เมืองขุขันธ์ เมืองเดชอุดม^{๓๑}

๒) หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ โปรดฯ ให้หัวเมืองเอก ๑๒ หัวเมือง และเมืองโท ตรีและจัตวาซึ่งขึ้นหัวเมืองเอก ๒๙ หัวเมืองรวมเป็น ๔๑ หัวเมือง หัวเมืองเอก ๑๒ เมืองนั้นคือ เมืองอุบลราชธานี เมืองกาฬสินธุ์ เมืองสุวรรณภูมิ เมืองมหาสารคาม เมืองร้อยเอ็ด เมืองภูแล่นช้าง เมืองกมลาไสย เมืองเขมราฐธานี เมืองยโสธร เมืองสองคอนดอนดง เมืองนอง เมืองศรีสะเกษ^{๓๒}

๓) หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ โปรดฯ ให้รวมหัวเมืองเอก ๑๖ หัวเมือง กับเมืองโท ตรี จัตวา ๓๖ หัวเมือง รวมเป็น ๕๒ หัวเมือง หัวเมืองเอก ได้แก่ เมืองหนองคาย เมืองเชียงขวาง เมืองบริคนตนิคม เมืองโพนพิสัย เมืองชัยบุรี เมืองท่าอุเทน เมืองนครพนม เมืองสกลนคร เมืองมุกดาหาร เมืองกุมทาสัย เมืองบุรีรัมย์ เมืองหนองหาร เมืองขอนแก่น เมืองคำเกิด เมืองคำม่วน เมืองหล่มสัก^{๓๓}

๔) หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง โปรดฯ ให้รวมหัวเมืองเอก ๓ หัวเมืองและหัวเมืองโท ตรี และจัตวาอีก ๑๖ หัวเมือง รวมเป็น ๑๙ หัวเมือง หัวเมืองเอก คือ เมืองนครราชสีมา เมืองชนบท เมืองภูเขียว^{๓๔}

การจัดการปกครองหัวเมืองข้างต้น แม้ข้าหลวงใหญ่และข้าหลวงประจำจะมีอำนาจว่ากล่าว ตักเตือนหัวเมืองต่างๆ ได้ตามสมควร ตลอดถึงมีอำนาจในการตัดสินคดีความต่างๆ ได้ แต่ก็ไม่สามารถ ตัดสินใจในการปกครองได้ เมื่อมีเรื่องราวหรือปัญหาอะไรก็ต้องขอความเห็นกลับไปให้รัฐบาลกรุงเทพฯ เสมอ ทำให้เกิดความล่าช้าในการปฏิบัติราชการโดยเฉพาะในสถานการณ์คับขันที่กำลังเผชิญต่อภัยคุกคามจากฝรั่งเศส ดังสะท้อนในพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๔ ดังนี้

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, **ประวัติศาสตร์อีสาน**, เล่ม ๒, หน้า ๔๐๔-๔๐๘.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๙-๔๑๓.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๓-๔๑๖.

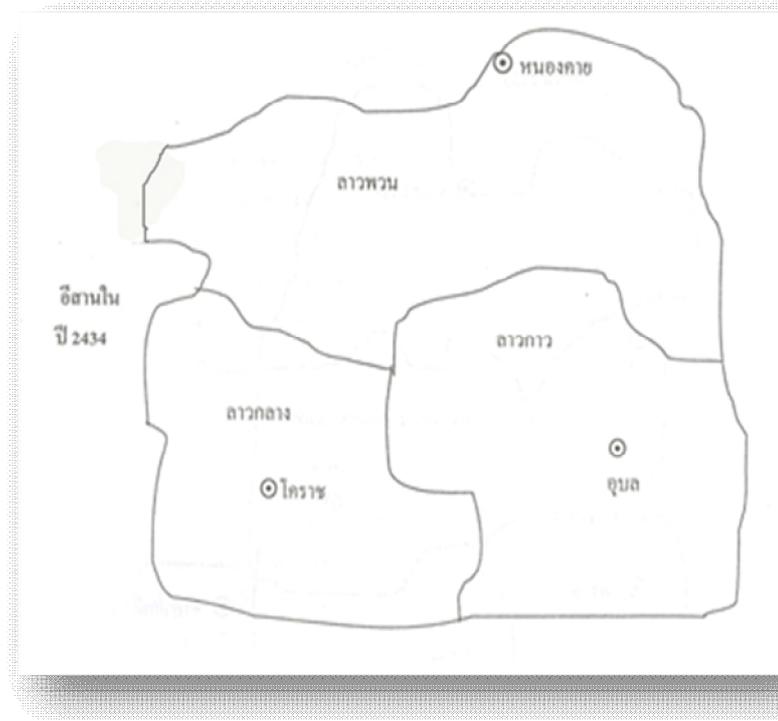
^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๗-๔๑๙.

... กรุงเทพมหานครได้ทำหน้าที่สัญญาทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศมาช้านาน บ้านเมืองก็เดินขึ้นสู่ความเจริญเป็นอันดับ และบัดนี้ฝรั่งเศสปราบปรามได้เมืองเขมรและญวนตั้งเกี่ยวอยู่ในอำนาจ ฝรั่งเศสได้จัดการทำนุบำรุงเขตแดนใกล้ชิดติดต่อกับชายพระราชอาณาเขต ตั้งแต่ทิศใต้ไปทิศตะวันออกโอบถึงทิศเหนือ และฝ่ายอังกฤษก็ได้จัดการเขตแดนพม่าติดต่อเข้ามากับเขตแดนสยามทางฝ่ายทิศตะวันตก โอบถึงยางแดง เจ็วเขิน เชียงตุง เขตแขวงทั้งสามพระนครนี้ ก็ยังไม่ได้ตัดสินแบ่งปันให้เป็นที่ตกลงกัน ผู้คน เขมร ท้า ป่า ดง ญวน ลาว เจ็ว ซึ่งเป็นข้าขอบ ขัณฑ์ สยาม กรุงเทพมหานคร อันตั้งคฤหาสน์อยู่ตามปลายพระราช อาณาเขตรก็ลับสนปะปนกับคนที่อยู่นอกพระราชอาณาเขต อันรัฐบาลฝรั่งเศสและอังกฤษได้จัดการทำนุบำรุงอยู่นั้น จำเป็นที่รัฐบาลสยามกับฝรั่งเศส อังกฤษ จะต้องปรึกษาหารือแบ่งปันเขตแขวงบ้านเมืองให้เป็นที่ตกลงกัน แต่หัวเมืองในพระราชอาณาเขตที่ได้แบ่งปันไว้โดยกำหนดแต่ก่อนนั้น ยังหาสมควรแก่กาลสมัยไม่ ควรจะจัดข้าหลวงที่ทรงคุณวุฒิ ปรึกษาสามารถ ออกไปประจำรักษาพระราชอาณาเขตซึ่งติดต่อกับหัวเมืองต่างประเทศ เพื่อจะได้ปรึกษากันด้วยเรื่องผู้คน เขตแขวงแจ้งยังรัฐบาลทั้งสองฝ่าย ได้จัดราชการบ้านเมืองให้เป็นที่เรียบร้อย เพื่อรักษาทางพระราชไมตรีให้มีความเจริญยิ่งขึ้น และจะได้รักษาผ่านทางปราบปรามโจรผู้ร้าย ให้ราษฎร ไพร่บ้านพลเมืองได้ทำมาหากินเลี้ยงชีพเป็นความสะดวกจะได้เป็นความสุข สมบูรณ์แก่ผู้คนภายนอกในพระราชอาณาเขตอันจะได้ไปมาค้าขายโดยสำเร็จสะดวกสืบไป...^{๓๕}

พระราชปราชญ์ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า ทรงตระหนักถึงสถานการณ์ในภูมิภาคอินโดจีนอันส่งผลกระทบต่อกรปกครองหัวเมืองในภาคอีสาน และในพ.ศ.๒๔๓๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงหัวเมืองอีสานใหม่ดังนี้

^{๓๕} หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐุม คุนเณร), “ประชุมพงศาวดารภาค ๔ พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ประชุมพงศาวดาร, เล่ม ๓ (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๖), หน้า ๓๗๐-๓๗๒.

แผนที่ ๑๐ แสดงการแบ่งเขตการปกครองหัวเมืองอีสาน พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๓๖

ที่มา : ขอบ ดีสวนโคก และสุวิทย์ ธีรศาสด, **คำบรรยายประวัติศาสตร์การเมืองการปกครอง และวัฒนธรรมอีสาน** (ขอนแก่น : ขอนแก่นการพิมพ์, ๒๕๕๙), หน้า ๓๒.

การแบ่งหัวเมืองใหม่จากแผนที่ข้างต้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงหัวเมืองอีสานให้เหลือเพียง ๓ หัวเมืองใหญ่ คือ หัวเมืองลาวพวน มีศูนย์กลางการบริหารที่เมืองหนองคาย หัวเมืองลาวกลางมีศูนย์กลางการบริหารที่เมืองโคราช หัวเมืองลาวทวามีศูนย์กลางการบริหารที่เมืองอุบลราชธานี พร้อมทั้งได้โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งข้าหลวงใหญ่ซึ่งเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ ๓ พระองค์ให้ดูแลและบริหารหัวเมืองอีสาน โดยเฉพาะหัวเมืองอุบลราชธานีอย่างใกล้ชิดและให้รัดกุมยิ่งขึ้น คือ

๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการหัวเมืองลาวทวาย ประจำที่นครจำปาศักดิ์ ให้รวมหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือกับหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเข้าด้วยกัน เรียกว่า หัวเมืองลาวทวาย

๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการหัวเมืองลาวพวน ประจำที่เมืองหนองคาย

๓) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกลาง ประจำที่เมืองนครราชสีมา

๓.๓ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมของเมืองอุบลราชธานี ระหว่าง พ.ศ.๒๔๒๕-๒๔๕๓

ปัจจัยการบริหารการปกครองในหัวเมืองอีสานและเมืองอุบลราชธานี และปัจจัยการเมืองระหว่างประเทศ ในช่วงระหว่าง พ.ศ.๒๔๒๕-๒๔๓๔ ได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของเมืองอุบลราชธานี ระหว่าง พ.ศ.๒๔๓๕-๒๔๕๓ ผู้ศึกษาได้แบ่งช่วงเวลาในการศึกษา เป็น ๒ ช่วง คือ ช่วงแรกระหว่าง พ.ศ.๒๔๒๕-๒๔๓๔ และช่วงที่สองระหว่าง พ.ศ.๒๔๓๕-๒๔๕๓ ดังนี้

๓.๓.๑ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมของเมืองอุบลราชธานี ระหว่าง พ.ศ.๒๔๒๕-๒๔๓๔

๑) การเมืองการปกครอง

การปกครองในหัวเมืองอีสานและเมืองอุบลราชธานีแต่เดิมนั้นมีรูปแบบการปกครองแบบอาณาจักรล้านช้างซึ่งเจ้าเมืองมีความอิสระในการบริหารการปกครอง รายได้จากการบริหารคือการเก็บส่วย ภาษี อากรจากราษฎร ระบบการปกครองแบบอาณาจักรล้านช้าง (อาญาสี่) นี้จึงมักเรียกกันว่า “ระบบกินเมือง” เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองโดยให้มีข้าราชการจากกรุงเทพฯ มาดูแลกำกับโดยตรง จึงทำให้รูปแบบการปกครองแบบอาณาจักรล้านช้าง (อาญาสี่) ต้องเปลี่ยนเป็นระบบรัฐประชาชาติแบบใหม่ที่มีข้าราชการซึ่งทำหน้าที่เป็น “ข้าหลวง” มากำกับราชการคณะอาญาสี่ ดังนั้นจึงส่งผลให้โครงสร้างของชนชั้นผู้ปกครองต้องปรับเปลี่ยนไป คือ มีข้าราชการจากกรุงเทพฯ ที่ส่งมาเป็น “ข้าหลวง” มาเป็นชนชั้นผู้ปกครอง ส่วนคณะอาญาสี่ได้เปลี่ยนสถานภาพเป็นข้าราชการระดับรองจาก “ข้าหลวง” ที่กรุงเทพฯ ส่งมากำกับดูแล นอกจากนี้การจัดเก็บส่วย ภาษี อากรจากราษฎรนั้นต้องนำส่งกรุงเทพฯ โดยตรง ส่วนคณะอาญาสี่ก็รับ “เงินเดือน” จากกรุงเทพฯ ในการบริหารการปกครอง

๒) การเก็บเงินแทนการเกณฑ์แรงงาน

ในสมัยที่พระยาศรีสิงหเทพ (หัตถ์ ไกรฤกษ์) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองอุบลราชธานี ท่านได้ดำริให้มีการเก็บเงินแทนการเกณฑ์คนไปทำงานโยธาให้ราชการ เพื่อให้ทางราชการมีเงินเพียงพอในการใช้จ่าย โดยให้เก็บในอัตรา ๓๖ อัฐ (๕๐ สตางค์) ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๒๕ เป็นต้นมา นอกจากนี้พระยาศรีสิงหเทพยังกำหนดอัตราการแลกเปลี่ยนเงินลาดกับเงินบาทในเขตแขวงเมืองอุบลราชธานี และเมืองขึ้น โดยกำหนดให้การแลกเปลี่ยนหรือซื้อของคิดราคาตั้งแต่ ๓๐-๘๐ ลาด/๑ บาท เพราะลาดทองเหลืองนั้นราษฎรได้หล่อขึ้นเองจึงมีขนาดไม่เท่ากัน พระยาศรีสิงหเทพ

ได้ทำหนังสือขอพระราชทานเบี้ยอัฐทองแดงซีก เสี้ยว อัฐ โสฬส ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้จ่ายเบี้ยอัฐทองแดงไปจำหน่ายในหัวเมืองลาวในภาคอีสานตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๓๐ เป็นต้นมา

๓) การเก็บส่วย

สภาพปัญหาการจัดเก็บส่วยในสมัยที่เมืองอุบลราชธานีมีสถานภาพเป็นหัวเมืองประเทศราชนั้น คือ ปัญหาการค้างส่วย ปัญหานี้ได้เป็นเหตุผลส่วนหนึ่งที่ทำให้กรุงเทพฯ ต้องปฏิรูปไปพร้อมกับแผนการดำเนินการปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สำหรับเมืองอุบลราชธานี ซึ่งติดค้างค่าส่วยเป็นจำนวนมากนั้น พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์) ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี ได้หาวิธีการต่างๆ เพื่อให้ได้เงินมาส่งส่วยดังนี้^{๓๖}

๑) ขออนุญาตจากราชสำนักกรุงเทพฯ เพื่อเก็บเงินจากคนประเภทอื่นๆ ที่ไม่ “ฉกรรจ์” เช่น เก็บจากทาส คนละ ๑ บาท ๒ สลึง โดยเรียกเก็บจากนายเงินเจ้าของทาส

๒) ได้รับอนุญาตจากราชสำนักกรุงเทพฯ ให้เก็บส่วยค้างจากไพร่หรือเลกทุกชนิดรวมทั้งทาสโดยไม่แบ่งไว้ให้ใช้ในราชการบ้านเมืองและเจ้าเมืองกรมการเมืองในช่วงนั้น พอได้ครบแล้วจึงแบ่งเลกไว้ ๑ ใน ๓ ซึ่งราชสำนักกรุงเทพฯ ก็แจ้งมาว่า

... เพราะเจ้าเมืองกรมการเมืองไม่เอาใจใส่ในราชการเก็บส่วยของหลวงลงไปส่งหาควรจะยกเลกไว้ให้เป็นประโยชน์แก่เจ้าเมืองกรมการเมืองไม่ถ้าหลวงรักดีณรงค์ชำระได้เงินส่วยกับตัวเลกครบจำนวนส่วยของหลวงที่ขาดค้างแล้วมีจำนวนเลกกันคงเมืองอยู่เท่าใดก็ให้แบ่งเป็นสามส่วนยกไว้ให้เจ้าเมืองท้าวเพี้ย ผู้คุมเลกส่วนหนึ่ง เก็บส่วยแต่สองอย่างตามอย่างธรรมเนียมให้เสมอกันทุกหัวเมือง...

๓) ขออนุญาตตั้งโรงบ่อนเบี้ย เพื่อหารายได้แต่ได้รับการทัดทานจากราชสำนักกรุงเทพฯ โดยให้เหตุผลว่า

^{๓๖} สุวิทย์ ธีรศาควัต, การเก็บส่วยในหัวเมืองอุบลราชธานี ช่วงพ.ศ.๒๓๓๕-๒๔๔๒, เอกสารประกอบการอบรมทางวิชาการ ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมอีสาน คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, ๒๕๕๓, หน้า ๓-๔.

... เบนการชั่วร้ายให้โทษแก่ราษฎรอยู่มาก... ตำบลใดหัวเมืองใดมิได้
เคยมีบ่อนก็ไม่ให้ตั้งบ่อนขึ้นอีกเป็นอันขาด ก็ที่หัวเมืองลาวเขมรฝ่าย
ตะวันออกซึ่งเป็นเมืองเล็กน้อย ราษฎรเป็นคนป่าคนดงขัดสนยากจน แลไม่รู้เท่าทัน
ชั้นเชิงคนที่คิดฉ้อโกง.. ซึ่งเจ้าเมืองกรมการเมืองนั้นจะให้ผูกตั้ง
บ่อนเบี้ยเหมือนอย่างหัวเมืองชั้นในเป็นประโยชน์แก่ตนให้ราษฎรได้รับ
ความฉิบหายยับเยินไปนั้นไม่ชอบ...

๔) เรียกเก็บ “อากรค่าน้ำ” ซึ่งเป็นการเก็บจากการลงหาปลาในห้วยหนองธรรมชาติ
เช่น กรณีราษฎรแขวงเมืองยโสธรพากันไปทอดแหลุ่มปลา ถูกเจ้าเมืองเรียกเก็บอากรค่าน้ำ ทางราชการ
กรุงเทพฯ ก็ตอบมาว่า “...บันดาหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกก็เป็นพระราชอาณาเขตกรุงเทพฯ หาได้ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองท้าวเพียงใด ๆ เรียกอากรค่าน้ำแก่ราษฎรไม่...”

๔) การคมนาคมและการพิมพ์

การคมนาคมในอดีตของเมืองอุบลราชธานีในการติดต่อกับหัวเมืองกรุงเทพฯ
และเมืองใกล้เคียงนั้นมักใช้การคมนาคมทางเกวียนเป็นหลัก ดังจะเห็นได้จากภาพด้านล่างนี้

ภาพที่ ๕ แสดงการคมนาคมทางเกวียนในหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือ

ที่มา : สำเนาจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ภาพที่ ๖ แสดงการคมนาคมทางเกวียนในหัวเมือง
ตะวันออกเฉียงเหนือ

ที่มา : สำเนาจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ภาพที่ ๗ วิธีชีวิตริมฝั่งแม่น้ำมูล

ที่มา : สำเนาจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองจากระบบกึ่งเมืองมาสู่ระบบเงินเดือนจากหลวงนั้น ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของชนชั้นผู้ปกครองในเมืองอุบลราชธานีโดยตรง กล่าวคือ มีข้าราชการที่เข้ามาเป็นข้าหลวงดูแลกำกับคณะอาญาสี่ซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยในการบริหารการปกครอง ใน พ.ศ.๒๔๒๐ ข้าหลวงคนแรกที่กรุงเทพฯ ส่งมาดูแลเมืองอุบลราชธานี คือ หลวงจินดารักษ์ ซึ่งมีบทบาทในด้านการฝึกทหารและดูแลเรื่องกำลังคน ต่อมาใน พ.ศ.๒๔๒๕ กรุงเทพฯ ได้ส่งหลวงภักดีณรงค์ (ทัต ไกรฤกษ์) ปลัดบัญชีกระทรวงมหาดไทย มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมืองอุบลราชธานีเป็นคนที่สอง หลวงภักดีณรงค์(ทัต ไกรฤกษ์) ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาศรีสิงหเทพ พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์) เป็นบุคคลสำคัญคนหนึ่งในการพัฒนาเมืองอุบลราชธานีให้มีความทันสมัยด้านเทคโนโลยีการคมนาคมและการพิมพ์^{๓๗} ซึ่งทำให้การบริหารการปกครองหัวเมืองอุบลราชธานีมีความสะดวกและมีประสิทธิภาพเพิ่มขึ้น ใน ร.ศ.๑๐๕ (พ.ศ. ๒๔๒๙) พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์) เป็นผู้สร้างประวัติศาสตร์สมัยเรืองกลไฟให้แก่เมืองอุบลราชธานี โดยการกู้ยืมเงินของห้องพระคลังในบัญชีฝ่ายมหาดไทยจำนวน ๒๐๐,๐๐๐ บาท มาลงทุนซื้ออุปกรณ์สร้างเรือกลไฟ ได้แก่ เครื่องจักรเลื่อยไม้ขนาดใหญ่และแผ่นเหล็กสำหรับต่อเรือกลไฟจำนวน ๒ ลำ คือ บำรุงบูรพาทิศ ยาว ๒๕ ฟิต ปากกว้าง ๑๒ ฟิต ใช้ฝัจักรพาย ๒ จักร และพานิชพัฒนา ยาว ๕๐ ฟิต ปากกว้าง ๑๒ ฟิต^{๓๘}

การขนอุปกรณ์ในการต่อเรือกลไฟใช้ระยะเวลาในการขนส่งเป็นระยะเวลาเกือบ ๓ ปี เพราะต้องขนอุปกรณ์โดยทางเกวียนมาทางเมืองปราจีนบุรีเพื่อมาเข้าด่านช่องเม็ก ต้องผ่านเข้าเมืองสุรินทร์แล้วจึงมาถึงเมืองอุบลราชธานี การสร้างเรือกลไฟทั้งสองลำใช้ที่ดินริมฝั่งแม่น้ำมูล ด้านทิศตะวันออกของวัดสุปฏิหารามเป็นอยู่ต่อเรือ เรือทั้งสองลำใช้เวลาในการสร้าง ๒ ปี และได้ออกเดินทางเที่ยวแรกในลำน้ำมูลระหว่างเมืองอุบลราชธานีกับเมืองนครราชสีมา เมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๓๕^{๓๙} เรือกลไฟทั้ง ๒ ลำของพระยาศรีสิงหเทพ นับว่าทำให้การเดินทางไปมาระหว่างเมืองอุบลราชธานีกับนครราชสีมาเร็วขึ้นและสะดวกขึ้นกว่าการเดินทางที่ใช้ทางเกวียนระหว่างเมืองเป็นเวลาแรมเดือนดังที่ เดิม วิภาคย์พจนกิจ เล่าว่า

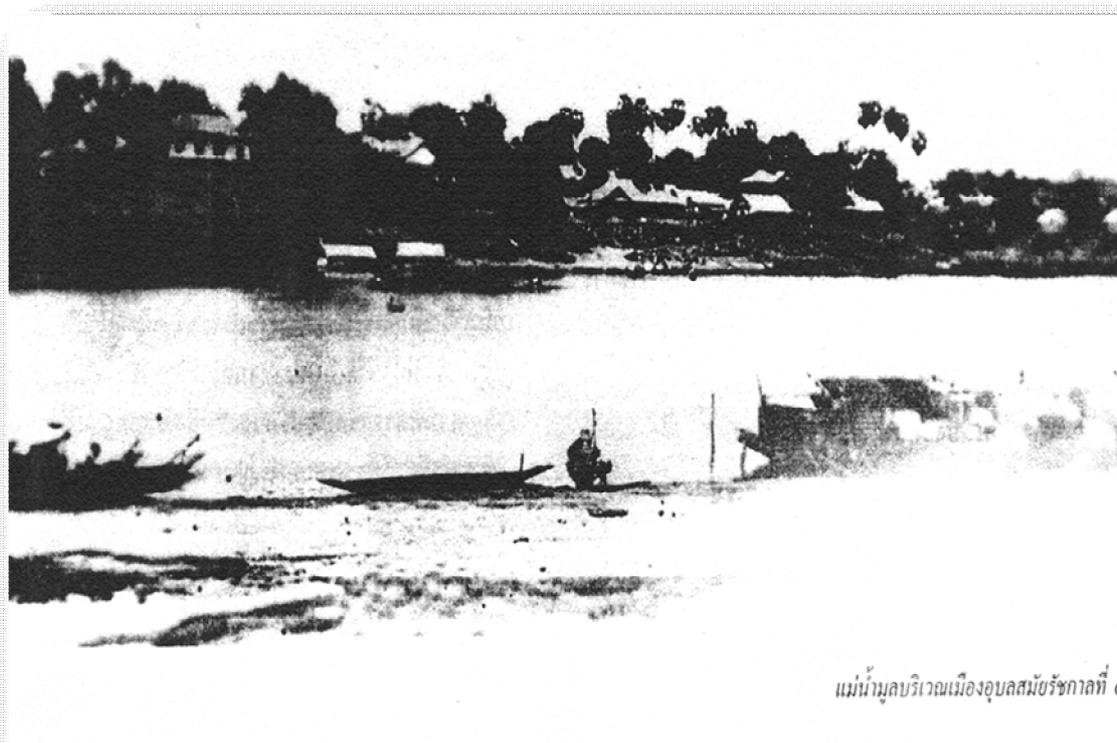
^{๓๗} เดิม วิภาคย์พจนกิจ, **ประวัติศาสตร์อีสาน**, เล่ม ๑, หน้า ๑๖๓-๑๖๕.

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน.

...การค้าขายไปมาระหว่างอุบลฯ-นครราชสีมา ก็สะดวกขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะแม่น้ำมูล เดินเรือกลไฟสะดวกในฤดูน้ำมาก ขาขึ้นจะกินเวลาราว ๑๐-๑๕ วัน ขาล่อง ๙ วัน การใช้เรือต่อขาขึ้นใช้เวลาถึง ๓๐ วัน ขาล่อง ๑๕ วัน ซึ่งก็ได้เป็นตัวอย่างแก่ลูกค้าวานิชชาวอุบลฯ และโคราชเดินเรือกลไฟพ่วงด้วยเรือกลไฟมีความสะดวกยิ่งขึ้น จนในสมัยต่อ ๆ มาก็นับว่า พระยาศรีสิงหเทพผู้นี้มีสายตาอันกว้างไกล...^{๔๐}

ภาพที่ ๘ แสดงวิถีชีวิตริมแม่น้ำมูลก่อนมีสะพานข้ามแม่น้ำมูล สมัยรัชกาลที่ ๕

แม่น้ำมูลบริเวณเมืองอุบลสมัยรัชกาลที่ ๕

ที่มา : สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน, เล่มที่ ๑๕ ,หน้า ๓๒๘.

^{๔๐} เดิม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๑, หน้า ๑๖๔.

นอกจากการต่อเรือกลไฟแล้ว พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์) ยังเป็นผู้ก่อตั้งกิจการโรงพิมพ์ขึ้นเป็นรายแรกในเมืองอุบลราชธานี คือ “บริษัทบูรพาทิสิตธิการ จำกัด” ตั้งอยู่ที่ ถนนเขื่อนธานี โดยมี นายไย เป็นผู้จัดการ คนทั้งหลายเรียกนายไยว่า ฝรั่งเศส (เพราะเป็นลูกครึ่งชาติฝรั่ง-ไทย) มีผู้ช่วยนายไย ฝ่ายโรงพิมพ์และโรงเลื่อย ๒ คน เป็นคนไทยคือ นายเชือก ไกรฤกษ์ และนายแจ่ม (ไม่ปรากฏนามสกุล) รู้ภาษาอังกฤษดี^๑ กิจการของโรงพิมพ์ของบริษัทบูรพาทิสิตธิการทำได้เฉพาะกับทางราชการ นั่นก็คือการพิมพ์ใบประกาศของทางราชการเพื่อให้ประชาชนทราบนโยบายของทางราชการที่กำหนดมาจากกรุงเทพฯ โดยมีเป้าหมายให้เฝ้าระวังภัยคุกคามจากจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส

ต่อมา ใน ร.ศ.๑๑๔ (พ.ศ.๒๔๓๗) ในสมัยที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ในมณฑลภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เมืองอุบลราชธานีได้ราว ๒ ปี กรมพระคลังมหาสมบัติได้สั่งให้ยึดเรือกลไฟ เครื่องจักร โรงเลื่อย เครื่องพิมพ์ของพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์) เนื่องจากพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์) ไม่สามารถจะนำเงินมาชำระตามทุนที่ได้กู้ยืมมาจากรัฐบาลได้ตามกำหนด

แม้ว่ากิจการของพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์) ต้องปิดกิจการไปก็ตาม แต่สิ่งที่พระยาศรีสิงหเทพได้นำมาสู่สังคมเมืองอุบลราชธานีก็ได้ทำให้ประวัติศาสตร์ช่วงหนึ่งของเมืองอุบลราชธานีได้เกิดความเปลี่ยนแปลงในด้านเทคโนโลยี ทั้งการคมนาคมจากการใช้เกวียนมาสู่การใช้เรือกลไฟ และกิจการโรงพิมพ์

๓.๓.๒ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมของเมืองอุบลราชธานี ระหว่าง พ.ศ.๒๔๓๕-๒๔๕๓

จากพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ.๒๔๓๓ เรื่องสภาพการบริหารการปกครองหัวเมืองในกำกับที่ยังหย่อนประสิทธิภาพและไม่ทันการต่อสถานการณ์ของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส ซึ่งส่งผลต่อการตัดสินใจให้พระเจ้าน้องยาเธอ ๓ พระองค์ คือ กรมหลวงพิชิตปรีชากร กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม และกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ลงมาเป็นชนชั้นผู้ปกครองหัวเมืองอีสานและหัวเมืองอุบลราชธานีโดยตรงนั้น* ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของเมืองอุบลราชธานี ระหว่าง พ.ศ.๒๔๓๕-๒๔๕๓ หลายประการ

ผู้วิจัยขอเสนอการบริหารงานราชการแผ่นดินเพียง ๒ พระองค์ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๓๖) และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

^๑ เดิม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๑, หน้า ๑๖๔-๑๖๕.

* โปรดดูรายละเอียดในหัวข้อ ๓.๒.๒ การเมืองระหว่างประเทศ, หน้า ๖๕.

(พ.ศ.๒๔๓๗-๒๔๕๓) เนื่องจากทั้งสองพระองค์ทรงกำกับเมืองอุบลราชธานีให้เป็นศูนย์กลางในการบริหารการปกครองในหัวเมืองอีสานตอนล่าง ซึ่งมีบทบาทในการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเมืองอุบลราชธานีระหว่าง พ.ศ.๒๔๓๕-๒๔๕๓ ดังนี้

๑) สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (พ.ศ.๒๔๓๕-๒๔๓๖)

ภาพที่ ๙ แสดงภาพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร

ที่มา : <http://darakorn.exteen.com>

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงเป็นข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน และประทับอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีเป็นเวลาปีเศษ (ตั้งแต่วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๔๓๕-๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๓๖ รวมเวลา ๑ ปี ๙ เดือน ๗ วัน) พระองค์ทรงปรับปรุงบ้านเมืองอุบลราชธานีหลายด้าน แต่อาจไม่บรรลุผลมากนัก เนื่องจากทรงบริหารราชการในระยะเวลาอันสั้น ขณะเดียวกัน

ในช่วงนั้น (พ.ศ.๒๔๓๔) เกิดภาวะฝนแล้งทำนาไม่ได้ผล ราษฎรอดอาหาร ดังรายงานกราบทูลของ พระภักดีณรงค์ ข้าหลวงที่สองประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ความว่า

...ด้วยราชบุตร ท้าวเพี้ย กรมการ ผู้ใหญ่-น้อย ราษฎรเมืองอุบลฯ แลท้าวเพี้ย กรมการ ราษฎรเมืองต่างๆ ที่เป็นตระลาการแลคู่ความโจทย์ จำเลยซึ่งมีคดีเกี่ยวข้องอยู่ในศาลเมืองอุบลฯ ทำหนังสือร้องต่อ ข้าพระพุทธเจ้าใจความว่า ปีรัตนโกสินทร์ศก ๑๐๘-๑๐๙ ฝนแล้ง ราษฎร ทำนาไม่ได้ผล เมล็ดเข้าเต็มบริบูรณ์มาถึงสองปีแล้ว ราคาเข้าแพง ราษฎร อดอาหารต้องรับประทานทานรำ แกลบอ่อน แลของป่าต่างๆ ครั้นถึงเดือน กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๐ ฝนตกพอควรที่ท้าวเพี้ย กรมการ ราษฎรจะ ทำนา ได้ขอลาเลิกศาลไปทำนา..^{๔๒}

ภาวะไม่ปกติสุขโดยเฉพาะการกระทบกระทั่งกับฝรั่งเศสเกี่ยวกับดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ถึงจุดแตกหักใน พ.ศ.๒๔๓๖ (วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.๑๑๒) เป็นผลให้ฝรั่งเศสพยายามทุกวิถีทางที่จะ ยึดดินแดนอีสาน เพื่อมิให้ต้องเสียดินแดนและราษฎร ซึ่งขณะนั้นต่างฝ่ายต่างต้องใช้วิธีการต่าง ๆ เพื่อ ชักชวนให้ราษฎรต้องการไปอยู่ยังดินแดนในปกครองทั้งของไทยและฝรั่งเศส ความพยายามของไทยที่ จะปกป้องดินแดนและราษฎรมิให้เอาใจเข้าข้างฝรั่งเศส ดังที่พระครูวิจิตรธรรมภาณี เจ้าคณะใหญ่ เมืองนครจำปาศักดิ์รับรับสั่งของพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ขณะทรงเยี่ยมเยือน พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองสีทันดร เมื่อวันที่ ๑๒ มกราคม ร.ศ.๑๑๒ ความว่า

...การซึ่งฝรั่งเศสตั้งการป้องกันรักษาเขตแดนแน่นหนามาก ที่เมือง เชียงแตง ดอนสีผี เมืองศรีจันทร์ ประกาศไม่ให้กรมการมีหนังสือไปมาหาไทย ตัดสินบนราษฎรว่าถ้าผู้ใดมาบอกว่าผู้นั้นมีหนังสือไปหาไทยหรือรับหนังสือ ของไทยสืบเป็นลัจจะให้เงิน ๑๕ เหลียน

...อนึ่ง ประกาศให้เจ้าเมืองกรมการตัดสินคดีคุกทุกของราษฎรตาม ประเพณีลาวกาวแต่เดิม อย่าเอากฎหมายไทย สิ้นใหม่พิไนให้เป็นประโยชน์แก่

^{๔๒} สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.๕ ม.๒.๑๒ ก/ ๘, เรื่องใบบอกเมืองอุบลราชธานี, ๑๗ เมษายน ร.ศ.๑๑๐, หน้า ๑๑๘.

เจ้าเมือง กรมการ

...อนึ่ง ประกาศให้ราษฎรทราบทั่วกัน ถ้าคนฝรั่ง คนญวนไป
ข่มเหงราษฎรให้พากันทุบตีเอา แลจับตัวเข้ามาส่งจะทำโทษให้

...อนึ่ง ประกาศให้ราษฎรเอามาขายควรรค่าเพื่องให้สลึง อนึ่ง
ประกาศให้ราษฎร เอาวัวควายไปขายที่เมืองไซร่ง่อน ไม่เก็บภาษี ถ้าไม่มีเงิน
ให้มารับเอาเงินหลวงไปค้าขาย ไม่มีดอกเบีย

...อนึ่ง ประกาศให้ราษฎรมาปลูกฝัสดาษที่กองหลวงไม่เอาเงิน
ถ้าผู้ใดไม่ปลูก คนตายเพราะฝัสดาษจะทำโทษแก่บิดามารดา

...อนึ่ง ประกาศให้พระสงฆ์รู้ทั่วกันว่าพระสงฆ์อย่ามีความวิตกว่า
ฝรั่งเศษจะมารักษาบ้านเมือง จะรื้อถอนพุทธศาสนา เราจะบำรุงให้ดีกว่าเก่า

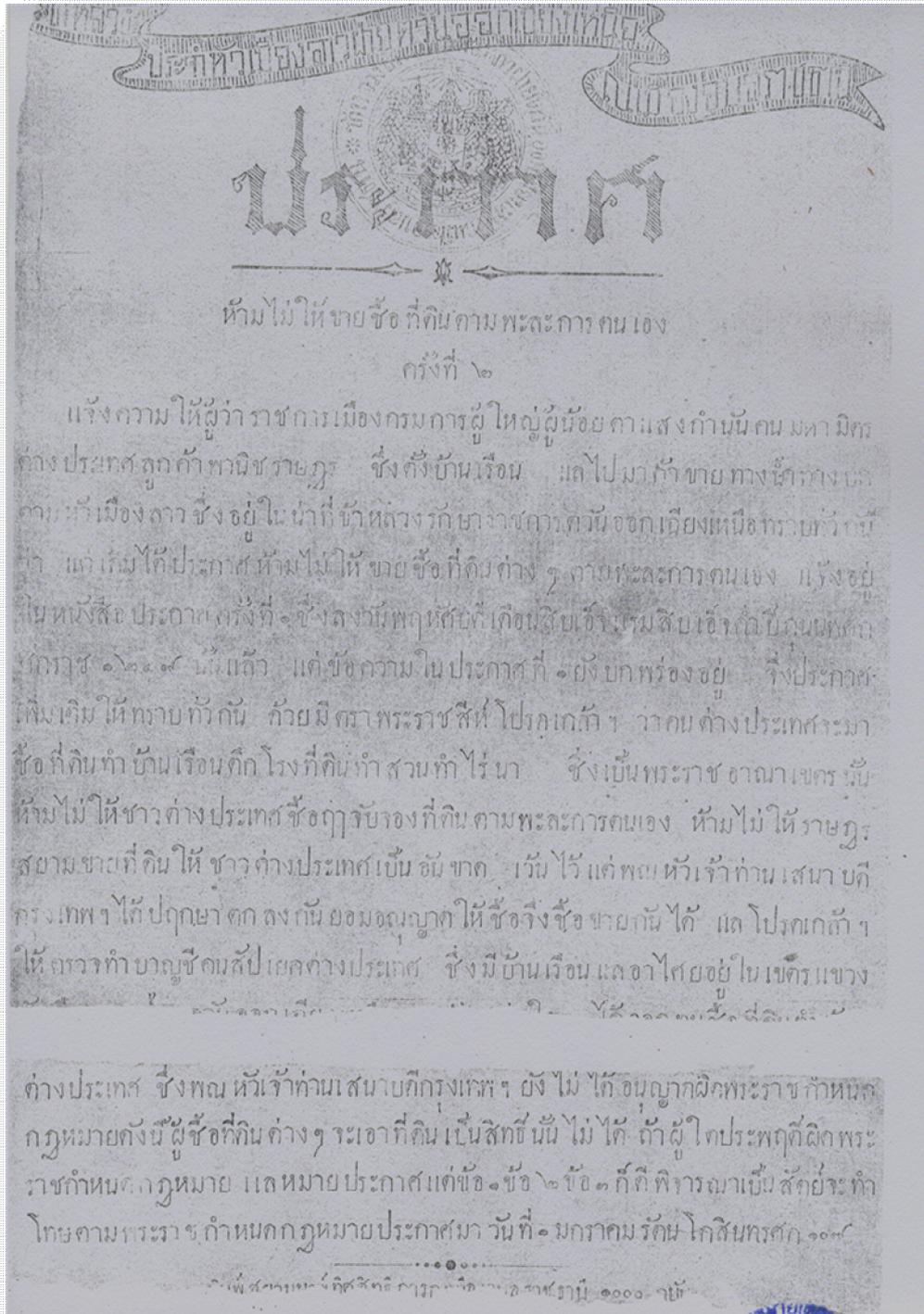
...อนึ่ง พุดชู่ราษฎรว่าถ้าใครไปอยู่แผ่นดินไทยจะตามเอาตัวมา
ฆ่าเสียทั้งชาติ อนึ่ง พุดชู่ว่าสุจะวิ่งไปไหนจึงจะพ้นความอยู่ใต้บังคับฝรั่ง

...อนึ่ง บอกว่า คนไทยยกมาศักสองสามหมื่นก็จะไม่ให้คนลาวได้
ความเดือดร้อน จะให้คนลาวช่วยแต่ตัดทางกับพายเรือเท่านั้น คนฝรั่งกับ คน
ญวนจะรบเอง อนึ่ง ทหารที่เกณฑ์มาในกองทัพที่ยังไม่ได้รับ ให้เงินเดือน
คนละ ๑๕ เหลียน ถ้าได้รับแล้วให้คนละ ๓๐ เหลียน...บาทหลวงที่เมืองอุบล
ก็เหมือนกัน ไม่ใช่บาทหลวงคนปลอมมาคิดการแผ่นดินด้วยกัน ไม่เห็นหรือ
เขาส่งหนังสือไปมาหากันอยู่เสมอทุกเดือน ปัญญาฝรั่งเศษมันดีอย่างนี้และ
กรุงเทพฯนี้แต่ก่อนพุดกันกับอังกฤษว่าจะเองคนละครึ่ง บัดนี้จะไม่ให้อังกฤษ
ฝรั่งเศษจะเอาหมดและจะตีอังกฤษอีก...^{๔๓}

นอกจากนี้ยังอาจพิจารณาได้จากสำเนาประกาศประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ
เรื่อง “ห้ามไม่ให้ซื้อขายที่ดินตามพะละการของตน” และประกาศฯ เรื่อง “ห้ามไม่ให้ฆ่า โค กระบือ
ตามพะละการตนเอง” ซึ่งเป็นใบประกาศของโรงพิมพ์บริษัทบูรพาทิสิตสิทธิการ จำกัด ของพระยาศรีสิงหเทพ
เนื้อความในประกาศดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงผลกระทบจากปัญหาภัยจักรวรรดินิยมและปัญหาการ
บริหารการปกครองเมืองอุบลราชธานีในขณะนั้น ดังนี้

^{๔๓} สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.๕ ฝ. กรมราชเลขาธิการ ที่ ๑๑๗/๔๗๒๘, ๑๒ มกราคม ร.ศ.๑๑๒.

ภาพที่ ๑๐ แสดงประกาศหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ
เรื่อง ห้ามไม่ให้ซื้อขายที่ดินตามพะละการตนเอง

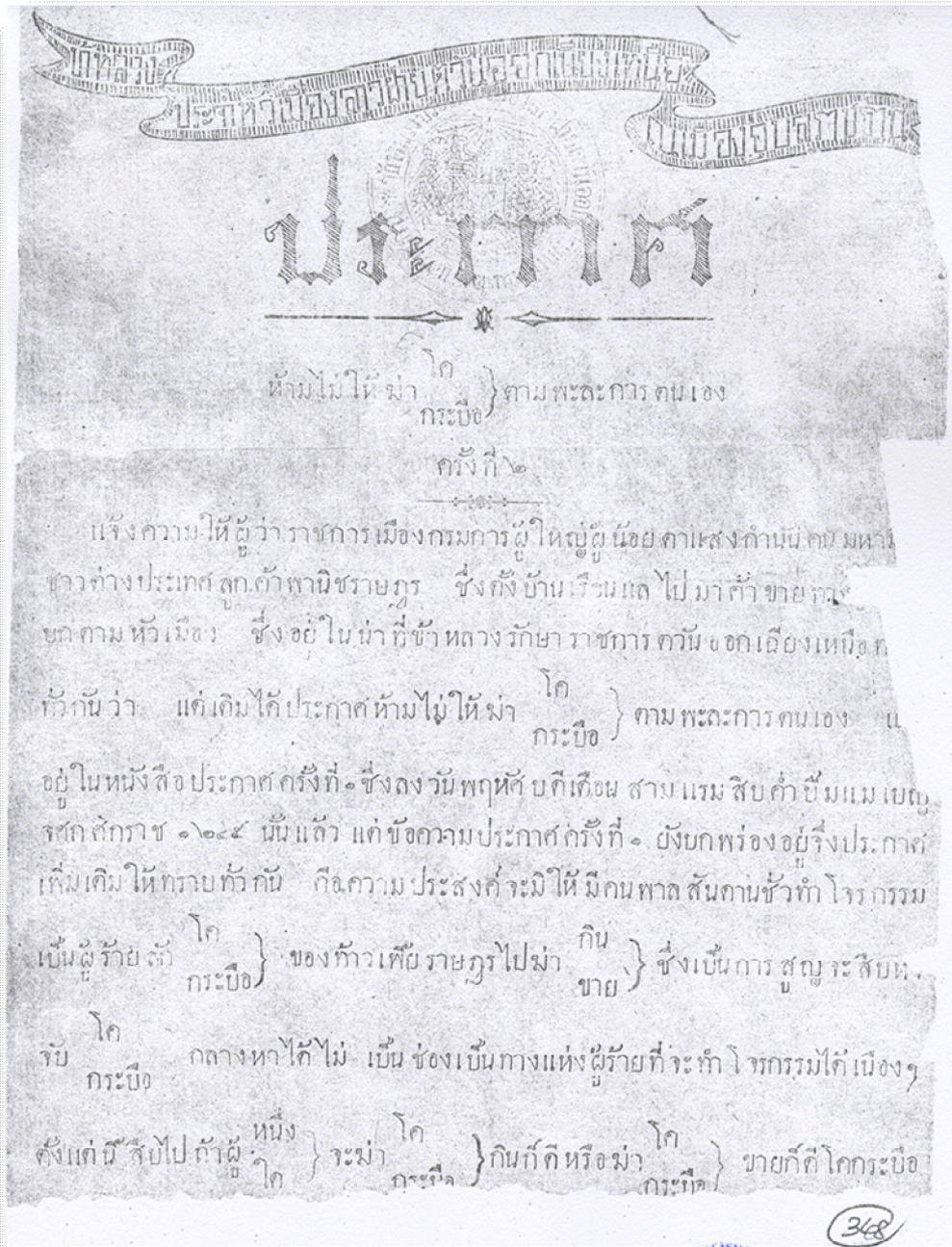

ตั้งแต่วันที่ออกประกาศครั้งที่ ๑ ครั้งที่ ๒ ต่อไป ถ้าคนสี่ปีแยกต่างประเทศซึ่งอยู่ที่
 ต่างๆ ของราษฎรชาวสยาม ซึ่งเป็นพระราชอาณาเขตแห่งหนึ่งตำบลใดก็ดี ให้บี
 ความ มาแจ้งต่อ ข้าหลวงแต่ผู้ว่าราชการ เมืองท้าวเพี้ยกรมการณศาลากลางเมืองนี้
 แล้วให้ผู้ว่าราชการเมืองนี้ มีหนังสือบอกไปยังที่ว่าการข้าหลวงประจำหัวเมือง
 ฝ่ายค้านอกเฉียงเหนือ ณเมืองอุบลราชธานี จะให้มีใบบอกข้อความลงไปกราบ
 บังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท กับราษฎรด้วยสยาม
 จะซื้อขายที่ดิน บ้าน เรือน โรงคึก ที่ดิน สวนไร่นาที่กิน วางแปลงแล จำนำที่ดินซึ่งกิน
 แลกกัน ก็ได้ มาแจ้งต่อ ข้าหลวงผู้ว่าราชการ เมืองท้าวเพี้ยกรมการณศาลากลางเมือง
 นี้ ให้ข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองกรมการแตงนักการไปพร้อมด้วยอำเภอสภาสงก
 ษณ์ตำบลบ้านนั้น ลงเส้นเชือกทำกว้างยาวตามเนื้อดินได้เท่านี้ ถ้าคนใดคัดค้าน
 ออกเท่านั้น ให้ชดเชยหักหลักเสาไม้แทนทั้งสี่ต้นไว้เป็นสำคัญ แล้วให้ทำหนังสือ
 ขายที่ต่างๆ ที่ว่ามาตัวนั้น ประทับตราข้าหลวงหรือตราผู้ว่าราชการ เมืองท้าวเพี้ยกรม
 การเมืองนี้ ไว้ ในหนังสือให้เป็นหลักตาม มีกรมอบให้กับผู้ซื้อที่ดินไว้เป็นสำคัญ
 ข้อ(๑) ให้ข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองกรมการวิจัยเงินค่าธรรมเนียมหนังสือและ
 ขายที่ดินฉบับละหนึ่งบาทสองสลึง ให้เรียกเงินค่าธรรมเนียมที่นักการ ศาลสงก
 ษณ์ที่กินเด บักหลักเสาไม้แก่นแก่ผู้ซื้อที่ดิน ตำบล ๑ แห่ง เงินหนึ่งบาทสองสลึง
 ข้อ(๒) ถ้าราษฎรผู้หนึ่งผู้ใดจะเอาที่ดิน บ้าน เรือน ที่ดินสวน ไร่นาที่กินคึกที่กิน โรง
 ที่กินวางแปลงแห่งใดตำบลใดก็ดี จะเอาไปขายซื้อ จำนำแลกเปลี่ยนซึ่งกินแลก
 พระการตนเอง ไม่มาแจ้งต่อข้าหลวงแต่ผู้ว่าราชการ เมือง กรมการณศาลากลางก็
 ว่าการ จะซื้อขายจำนำแลกเปลี่ยนกัน ตามอัฏใจเองไม่มีหนังสือขายที่ดิน
 ใดๆ ก้าวไว้ในข้อหนึ่งนี้ จะมาฟ้องร้องว่ากล่าวยังศาลากลางก็ดี ไม่มีหนังสือขายที่ดิน
 ประทับตราผู้บังคับการ เมืองไว้เป็นสำคัญก็ดี หรือซ่อนเร้น บังคับขายที่ดินให้แก่ชาว
 เรือนสวนไร่นา ถูกบุงรังวางน้ำได้ที่ดินมาอย่างไร ให้ไต่ความชัดแจ้ง แล้ว
 ให้มีใบบอกส่งราษฎรไปกรุงเทพฯ โดยเร็ว จะได้ไปตกลง ให้เจ้าพนักงาน
 ว่ากล่าวกับ กงชดต่างประเทศให้ เบี้ยที่เรียบร้อยต่อไป

ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.๕ ฝ. กรมราชเลขาธิการ ที่ ๑๑๗/๔๗๒๘,
 ๑๒ มกราคม ร.ศ.๑๑๒.

ภาพที่ ๑๑ ประกาศหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ

เรื่อง ห้ามไม่ให้ฆ่า โค กระบือตามพะละการตนเอง

อย่างไรก็ดี แม้ว่าในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร จะเป็นสมัยแห่งการเริ่มต้นการปรับปรุงการบริหารการปกครองที่จะนำไปสู่การบริหารแบบเทศบาล และทรงบริหารหัวเมืองลาวกาวในระยะสั้นๆ แต่พระองค์ก็ได้ทรงปรับปรุงเปลี่ยนแปลงการบริหารการปกครองเพื่อให้มีประสิทธิภาพมากขึ้นดังนี้

ก) การยกเลิกธรรมเนียมเนียมเกณฑ์เลี้ยงข้าหลวง และเกณฑ์ไพร่

ธรรมเนียมเนียมเกณฑ์เลี้ยงข้าหลวงและเกณฑ์ไพร่ให้ข้าหลวงใช้สอยเสียเป็นธรรมเนียมมาตั้งแต่ครั้งพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์ (พ.ศ.๒๔๒๕-๒๔๓๔)^{๔๔} ดังที่ไพฑูรย์ มีกุล ได้ยกเรื่องที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงการตรวจราชการเมืองศรีจันทร์แล้วทรงรายงานสภาพของหัวเมืองลาวฝ่ายใต้ ดังนี้

...๔) พวกข้าหลวงที่ส่งไปจากกรุงเทพฯ เบียดเบียนราษฎรในแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองขึ้นใกล้เคียง ราษฎรต้องผลัดกันส่งสิ่งของสดเลี้ยงข้าหลวงเป็นบ้านๆ เดือนหนึ่งราษฎรคนหนึ่งต้องเสียเงินประมาณ ๒ บาทถึง ๖ บาท ถ้าใครไม่มีหรือหาไม่ทัน เจ้านครจำปาศักดิ์ก็ให้เงินกู้ไปก่อนหลายๆ ครั้งเข้าราษฎรไม่มีเงินใช้หนี้ก็ต้องนำโค กระบือ ม้า ช้าง หรือหนักๆ เข้าก็ถึงบุตรภรรยาและตัวเอง ต้องตกเป็นทาสของเจ้านครจำปาศักดิ์ไปในที่สุด ...^{๔๕}

จากเหตุผลดังกล่าว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรจึงทรงให้ยกเลิกธรรมเนียมข้างต้นเสีย ขณะเดียวกันจากรายงานข้างต้นแสดงให้เห็นว่าข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ที่ส่งมาก่อนหน้าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรมาปกครองนั้น เมื่อมาปกครองแล้วได้ทำความเดือดร้อนแก่ราษฎรในท้องถิ่นอยู่มาก

ข) การกำกับข้าราชการท้องถิ่นให้ดำเนินงานบริหารให้มีประสิทธิภาพ

^{๔๔} ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : บรรณกิจเทรดดิ้ง, ๒๕๑๓), หน้า๕๗-๖๐.

^{๔๕} สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม.๖.๒.๑/๓๕, กรมหลวงพิชิตปรีชากรบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อ ๖ เมษายน ร.ศ.๑๑๑, อ้างถึงในไพฑูรย์ มีกุล, เรื่องเดียวกัน.

เมื่อครั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้เสด็จตรวจราชการแผ่นดินในหัวเมืองอีสานที่ทรงปกครอง ใน พ.ศ.๒๔๓๕ นั้น พระองค์ทรงพบปัญหาการควบคุมไพร่ลาวและเลิกคนฉกรรจ์ของราชการท้องถิ่นว่า

...เจ้าเมือง กรมการไม่ค่อยมีตัว เท่าที่มีอยู่ก็ไม่ค่อยมีกำลังและทำการไม่เป็นเพราะมักเป็นคนที่เสียเงินซื้อตำแหน่งมากินเมือง เก็บส่วยหลวงและข้าวค่านาใช้เสียทั้งนั้น ถ้ามีราชการมาน้อยๆ ก็ขยับจ้างวาน ผ่อนผันไป ถ้ามามากและหนักก็เที่ยวไล่เอาตามอำเภอ กำหนดมาให้พอรับรองไป...^{๔๖}

จากความที่ทรงกราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพข้างต้นนั้น ไพฑูรย์ มีกุศล ได้อธิบายว่า เจ้าเมืองกรมการส่วนใหญ่ทำการไม่เป็น ไม่ได้เข้ารับราชการที่ได้ระดับมาตั้งแต่เป็นข้าราชการชั้นผู้น้อยมาก่อน จึงไม่เข้าใจหลักราชการ แต่กลับใช้เงินและอิทธิพลซื้อตำแหน่ง เพื่อหวังผลประโยชน์จากการเก็บส่วยสาอากรในเมืองนั้นเป็นสำคัญ ^{๔๗}

ดังนั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรจึงทรงปรับปรุงให้มีการสำรวจไพร่และเลิกใหม่ในปีเดียวกับที่ทรงพบปัญหา และทรงปรับปรุงให้เลิกไพร่ขึ้นสังกัดอยู่ตามแขวงของตน เลิกที่ตั้งอยู่แขวงเมืองใดก็ต้องสังกัดที่เมืองนั้น ถ้าเลิกคนใดย้ายไปอยู่เมืองอื่น ก็ให้จำหน่ายตามความเป็นจริง ^{๔๘}

ส่วนปัญหาข้าราชการท้องถิ่นทำงานไม่เป็นนั้น กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงแก้ไขโดยจัดให้ข้าราชการที่ติดตามพระองค์ให้ไปเป็นข้าหลวงประจำเมืองต่าง ๆ เพื่อกำกับราชการในเมืองนั้นๆ ให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น ไม่ให้เจ้าเมือง กรมการเมืองใช้อำนาจตามอำเภอใจและให้มีอำนาจในการปราบปรามโจรผู้ร้ายด้วย ข้าหลวงที่ทรงแต่งตั้งไปกำกับหัวเมืองต่างๆ มีดังนี้ ^{๔๙}

- ๑) พระประชาชาติ (แหม่ม บุณนาค) รักษาราชการเมืองเชียงแตง และเมืองธาราปรีวัตร
- ๒) พระพิศนุราช รักษาราชการเมืองอัตปือ

^{๔๖} กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม.๖.๒.๑/๓๕, กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เมื่อ ๒๕ เมษายน ร.ศ.๑๑๑, อ้างถึงใน ไพฑูรย์ มีกุศล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๖๐-๖๑.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔-๖๖.

- ๓) นายพันตรีหลวงพิทักษ์นรินทร์(ผึ้ง) ไปจัดราชการเมืองคำทองใหญ่ และเมืองสารวัน
- ๔) ให้หลวงเทพนทรเทพ ไปปราบโจรผู้ร้ายที่จับคนขาย และจัดด่านชั้นในเมืองศรีจันทร์ และเมืองแสนปางแทนขุนมหาวิไชย ซึ่งรับราชการอยู่แต่ก่อน
- ๕) พระศรีพิทักษ์ เป็นข้าหลวงใหญ่ ว่าหัวเมืองลาวที่มีคนส่วยและคนเขมรในเขตเมืองสุรินทร์ ขุขันธ์ ศรีสะเกษ สังขละ
- ๖) ขุนไผ่ไทยพิทักษ์ เป็นข้าหลวงผู้ช่วยประจำเมืองศรีสะเกษ
- ๗) หลวงธนสารสุทธารักษ์ กับขุนกัมพูชภากา อยู่ประจำรักษาราชการเมืองสุรินทร์ เพื่อปราบปรามผู้ร้ายและจัดการภายในเมืองสุรินทร์ให้เรียบร้อย
- ๘) เมืองอุบลราชธานี พระยาราชเสนา พระภักดีณรงค์ และหลวงโยธีบริรักษ์ ทรงโปรดฯ ให้อยู่เมืองอุบลราชธานีตามเดิม เพราะกำกับเมืองอุบลราชธานีได้เรียบร้อยตั้งแต่ครั้งมากำกับหัวเมืองอุบลราชธานี พ.ศ.๒๓๒๕
- ๙) จมื่นศักดิ์บริบาล กำกับราชการเมืองสุวรรณภูมิ
- ๑๐) หลวงเทพนรินทร์ (วัน ไกรฤกษ์) ไปตั้งรักษาด่านที่เมืองตะโปน
- ๑๑) นายสุจินดา กำกับราชการเมืองกาฬสินธุ์และเมืองภูแล่นช้าง
- ๑๒) นายรองชิต กำกับราชการเมืองร้อยเอ็ด

การดำเนินการส่งข้าราชการไปเป็นข้าหลวงกำกับเมืองต่างๆ ในเขตมณฑลลาวกาวข้างต้นนั้น นับเป็นการวางระบบการบริหารการปกครองที่ค่อยเป็นค่อยไปกับการปรับเปลี่ยนการปกครองในหัวเมืองเพื่อจะรองรับการปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลในสมัยต่อมา

ค) การปรับปรุงระบบการเก็บเงินส่วย

ใน พ.ศ.๒๓๓๕ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ทรงจัดระบบการเก็บเงินส่วยเป็น ๒ ประเภท คือ ประเภทที่ ๑ คือ เงินส่วยที่ค้างมาแต่เดิม ทรงยึดหยุ่นให้จัดเก็บใหม่เมื่อมีตัวเลขที่สำรวจใหม่ชัดเจน พวกนายหมู่ที่เก็บไปแล้วยังไม่ส่งก็ให้นำมาส่งคืนภายหลัง ส่วนเงินส่วยประเภทที่ ๒ คือ เงินส่วยที่ตกค้างอยู่กับไพร่ ก็ให้เร่งเก็บจากไพร่ ทั้งนี้ปรากฏว่าในระหว่าง พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๓๕ ผลปรากฏว่าเมื่อมีการควบคุมและจัดระบบข้าราชการกำกับหัวเมืองแล้ว ก็ยังไม่สามารถจัดเก็บเงินส่วยได้แน่นอน เพราะมีการแย่งกันเก็บ แต่ไม่ได้ส่งหลวงทั้งหมด ทำให้เงินรั่วไหลมาก มีการ

ผ่อนผันการส่งเงินหลวงตลอด เพื่อเป็นการแก้ไขปัญหาดังกล่าว กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงออกประกาศห้ามไม่ให้เก็บเงินส่วยจากราษฎรใน พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๓๕ ดังข้อความในประกาศห้ามดังนี้^{๕๐}

....พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่ซึ่งสำเร็จราชการหัวเมืองลาวกาว มีรับสั่งโปรดเกล้าฯ ว่าการเก็บเงินแทนส่วยในหัวเมืองต่างๆ ทุกวันนี้ สารบัญชีพื้นเพอน แลเงินหลวงต้องค้างทบทวนมาเมืองละหลายๆ จำนวน เพราะเจ้าหมู่เก็บได้เงินเอาไปใช้เสียบ้าง ไพร่โจทหมู่โจทเมืองทบทวนแก่งแย่งกันบ้าง ครั้นชำระเร่งเงินแก่เขาครั้งใด เจ้าหมู่ก็ไปเก็บเอาเงินจำนวนใหม่แก่ไพร่มาส่งใช้จำนวนเก่า ทำให้สารบัญชียิ่งยุ่งยากทบทวนหนักเข้า ยากจะพิจารณาหาความจริงได้ แลเหตุผลใหญ่ที่สำคัญกว่าเหตุอื่นนั้น ด้วยเจ้าหมู่ผู้เก็บมิได้ทำให้เสร็จแก่ตัวไพร่นั้น ครั้นเก็บเงินไปใช้เสียเองแล้ว กลับตั้งค้างเอาแก่ไพร่ซ้ำซ้อนกันมากก็มี ไพร่ที่ฉลาดหลบหลีกหนีแล้วกลับมาให้การสู้ว่า ได้ให้ไปแล้ว... จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีหมายประกาศมายังผู้รักษาเมือง กรมการ เจ้าหมู่ นายหมวด ผู้ควบคุมตัวเล็ก ไพร่ หมู่ต่างๆ ทั่วหมู่ทุกกองไม่ว่ากองนอกกองในเมืองใด ผู้ใด ทุกแห่งทุกคน บันดาอยู่ในอำนาจข้าหลวงเมืองลาวกาว ทั้งฝ่ายตะวันออกแลฝ่ายใต้ให้ทราบ และกระทำตามจงทั่วหน้ากัน ตั้งแต่ปี ร.ศ.๑๑๐ ฤาปีเถาะ ตรีศก จ.ศ.๑๒๕๓ นี้ต่อไป ห้ามเปนอันขาดมิให้เจ้าหมู่นายกอง ผู้ใดเก็บเงินส่วย เงินค่าราชการ ฤาค่าอันใดสิ่งใด แก่ตัวไพร่ตั้งแต่อัฐหนึ่งขึ้นไปไม่ว่าจะเปนเงินค้ำเกวๆ ใหม่ๆ จำนวนหนึ่งจำนวนใดเป็นค่าสิ่งไร อย่างไร เปนอันเด็ดขาดทีเดียว....

ภายหลังการประกาศห้ามเก็บเงินส่วยเพื่อแก้ปัญหาคความซับซ้อน ไม่เป็นระบบแล้ว ต่อมาได้ทรงให้ข้าหลวงชำระบัญชีเงินส่วยทุกเมืองให้เสร็จก่อนวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ.๒๔๓๕ และจึงมีประกาศให้เก็บส่วยอีกครั้ง

^{๕๐} สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม.๖.๒.๑/๓๔, กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงประกาศห้ามไม่ให้เก็บเงินภาษีอากรแก่ราษฎร เมื่อ ๑ เมษายน ร.ศ.๑๑๑ อ้างถึงใน ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๖๗-๖๘.

ง) การปรับปรุงการทหาร

แม้ว่ากรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ปฏิบัติราชการเพียงปีเศษ แต่ก็ทรงปรับปรุงบ้านเมืองหลายประการ เช่น การปรับปรุงการปกครอง การปรับปรุงการเกษตรกรรม การปรับปรุงการเก็บภาษีอากร การปรับปรุงการเกณฑ์ทหาร เป็นต้น ทั้งนี้ภารกิจที่สำคัญและโดดเด่นในการปรับปรุงบ้านเมืองของพระองค์ คือการปรับปรุงเกี่ยวกับการทหาร

กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงมีความเห็นว่ากองทหารในหัวเมืองลาวกาวที่ได้จัดตั้งขึ้นที่เมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองอุบลราชธานี ใน พ.ศ.๒๔๓๑ ขณะนั้นมีทหารอยู่ประมาณ ๖๐๐ คน แต่เป็นกองทหารที่ไม่ได้ปลดประจำการหรือผลัดเปลี่ยนให้ออกไปทำมาหากินเลย ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายท้อแท้ อยากกลับบ้านของตน

เพื่อเป็นการสนองพระบรมราโชบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงต้องการให้จัดคนในหัวเมืองเป็นทหารประจำการ โดยเฉพาะในท้องที่มณฑลลาวกาว เพราะสถานการณ์ไม่เป็นที่ไว้วางใจนัก ทั้งๆ ที่ในเวลานั้นยังไม่มีประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารแต่ประการใด แต่เพื่อสนองพระบรมราโชบาย และเพื่อความปลอดภัยแก่ประเทศชาติ กรมหลวงพิชิตปรีชากรจึงได้ทรงประกาศให้มีการเกณฑ์ทหารในท้องที่มณฑลลาวกาว โดยกำหนดคุณสมบัติต่างๆ ของผู้ที่จะเป็นทหารให้กำนัน นายบ้าน ในเขตแขวงต่างๆ ตรวจนับจำนวนลูกบ้านของคนที่อยู่ในวัยฉกรรจ์อายุระหว่าง ๒๕-๓๔ ปี รูปร่างสูงไม่ต่ำกว่า ๓ ศอก ๘ นิ้ว (๑๗๐ ซม.) วัตรอบอกได้ไม่น้อยกว่า ๑ ศอก ๑ คืบ ๖ นิ้ว (๘๐ ซม.) และต้องเป็นคนที่มิครอบครัวแล้ว ชายฉกรรจ์ที่ได้รับการคัดเลือกจะได้รับการฝึกหัดให้เป็นทหารหลวง มีเงินเดือน เบี้ยเลี้ยง และเสี้ยยศ ให้อยู่รับราชการมีกำหนด ๓ ปี เมื่อครบกำหนดแล้วจะได้รับหนังสือสำคัญเป็นหลักฐานและมีสิทธิพิเศษ ดังนี้

- ๑) ไม่ต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการใดๆ อีก
  - ๒) ได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียส่วย
  - ๓) ไม่ต้องมีมูลนาย นอกจากนายทหารและกรมยุทธนาธิการ
  - ๔) เมื่อต้องคดีใดๆ นายทหารจะเป็นผู้ช่วยเหลือเหมือนเช่นที่กำลังรับราชการ
  - ๕) บุคคลที่เข้ารับราชการทหารแล้วมีความดีความชอบขยันขันแข็ง หรือมีฝีมือในการยิงปืนแม่นยำ จะได้เลื่อนยศศักดิ์ขึ้นไปเรื่อย ๆ จนถึงนายทัพและที่ท้าวพระยาตามความสามารถ
- ส่วนบุคคลที่ได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการทหารนั้นมีดังนี้
- ๑) ชาวต่างประเทศ ซึ่งไม่นับว่าเป็นพลเมืองไทย
  - ๒) ศิษย์วัดและสามเณรที่มีอายุไม่เกิน ๒๑ ปี ถ้าสามเณรรูปใดอายุเกิน ๒๑ ปี ยังไม่ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ ก็ให้นับเป็นชายฉกรรจ์

๓) พระภิกษุที่อุปสมบทในพระพุทธศาสนา^{๕๑}

ภาพที่ ๑๒ แสดงการฝึกหัดทหารที่เมืองอุบลราชธานี

การฝึกหัดทหารมณฑลอีสานเมืองอุบลราชธานี (ภาพ : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

ที่มา : สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน, เล่ม ๑๕, หน้า ๕๓๓๑.

การประกาศใช้หลักเกณฑ์ในการเกณฑ์ทหารของกรมหลวงพิชิตปรีชากร เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๓๕ นับว่าเป็นสิ่งแปลกใหม่ในกิจการทหาร เพราะในระยเวลานั้นยังไม่ได้มีประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารในท้องที่ใดๆ เลย และเป็นการประกาศหลักเกณฑ์ในการเกณฑ์ทหารหลังจากที่ได้จัดตั้งกระทรวงกลาโหมขึ้นเป็นเวลาเพียงเดือนเดียวเท่านั้น สิ่งที่แตกต่างกันที่สำคัญของการจัดการทหารที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้จัดตั้งขึ้นนี้ก็คือ ทหารที่ได้รับการคัดเลือกเข้ามาฝึกหัดรับราชการทหารนี้มีเงินเดือนและเบี้ยเลี้ยงประจำ ซึ่งแตกต่างไปจากการจัดตั้งกองทหารที่ได้จัดตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ.๒๔๒๑ เพราะผู้ที่รับการฝึกหัดเป็นทหารในเวลานั้นจะเป็นพวกลูก

^{๕๑} ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๕๓, หน้า ๔๑-๔๒.

หรือหลานท่านเป็นส่วนมาก จึงมักจะถูกเหยียดหยามว่าเป็นคนไม่มีถิ่นฐาน ไม่มีความกล้าและเป็นคนจรจัด^{๕๒}

ในด้านการจัดเลี้ยงทหารนั้น ที่เมืองอุบลราชธานีเคยจ่ายวันละ ๑ อัฐต่อ ๑ คน ส่วนที่เมืองนครจำปาศักดิ์ได้เงินมาจากการเฉลี่ยจากราชภุมรินทร์ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ให้ยกเลิกธรรมเนียมเดิมเสีย โดยการให้ยืมเงินหลวงมาใช้จ่ายในการเลี้ยงทหารวันละ ๔ อัฐต่อทหาร ๑ คนเท่ากันทุกเมือง เงินที่ทรงนำมาใช้จ่ายในการเลี้ยงทหารนี้เป็นเงินส่วยที่คั่งค้างมาแต่ก่อนจึงไม่สิ้นเปลืองงบประมาณของทางราชการแต่ประการใด

สำหรับโครงการในการฝึกทหารของกรมหลวงพิชิตปรีชากรนั้น ทรงจัดการฝึกทหารจำนวน ๘๐๐ คน โดยการจำหน่ายทหารเก่าออกไป ๓๓๐ คน แล้วเรียกทหารเข้ามาฝึกหัดใหม่อีก ๔๗๐ คน พวกทหารที่ถูกปลดออกจากประจำการก็จะไปเป็นทหารกองหนุน แล้วจะเรียกทหารมาฝึกใหม่ให้ครบ ๘๐๐ คนอยู่เสมอ ส่วนนายทหารที่จะทำการฝึกหัดทหารใหม่นี้ได้ทรงขอจากกรุงเทพฯ ดังนี้คือ ร้อยเอก ๑ นาย นายร้อยโท ๑ นาย นายร้อยตรี ๑ นาย และนายสิบที่ชำนาญการอีก ๑๒ นาย เพื่อให้มาทำหน้าที่ฝึกหัดทหารที่เกณฑ์เข้าใหม่ให้ได้ผลตามพระประสงค์^{๕๓}

การดำเนินการทางด้านการทหารของกรมหลวงพิชิตปรีชากรได้รับความเห็นชอบทั้งจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสนาบดีที่กรุงเทพฯ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โดยให้การสนับสนุนในการดำเนินการตามที่ขอมาทางกรุงเทพฯ ทุกประการ อย่างไรก็ตามการดำเนินการในมณฑลลาวกาวของกรมหลวงพิชิตปรีชากรก็ไม่อาจบรรลุผลสำเร็จมากนัก เนื่องจากเหตุผลสองประการ คือ ประการที่หนึ่ง ทรงมีเวลาไม่นานนักในการปฏิบัติราชการ ประการที่สอง เป็นช่วงเวลาของไทยกำลังจะเกิดการพิพาทกับฝรั่งเศส คือ ในช่วงต้น พ.ศ. ๒๔๓๖ ประเทศไทยทำสงครามกับฝรั่งเศสเกี่ยวกับดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีว่า “วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒” ทั้งนี้ การดำเนินการของพระองค์โดยเฉพาะ ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ขอกำลังกองทัพจากกรุงเทพฯ มาช่วยป้องกันชายแดน แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงดำเนินการให้ เพราะเกรงว่าฝ่ายฝรั่งเศสเกิดการไหวตัว และทหารที่ไปจากกรุงเทพฯ เมื่อไปอยู่ต่างถิ่นก็จะเกิดการป่วยเจ็บล้มตายลง จึงทรงให้กรมหลวงพิชิตปรีชากรจัดคนในท้องถิ่นเป็นทหารประจำการขึ้น

^{๕๒} ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๓, หน้า ๔๑-๔๒.

^{๕๓} มณฑลทหารบกที่ ๖, พระประวัติและพระกรณียกิจ พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร (ซุมพล) จุฑารุช ม.ป.ช. ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๔ มิถุนายน ๒๕๒๓), หน้า ๖๕-๖๖.

ส่วนอาวุธถ้าต้องการจำนวนเท่าใดและเมื่อใดก็จะจัดส่งไปให้^{๕๔} ต่อมาในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๓๕ ก็ได้จัดส่งข้าหลวงคุมอาวุธปืนขึ้นไปเพิ่มเติมและส่งนายทหารจากกรมยุทธนาธิการขึ้นไปช่วยฝึกทหารพื้นเมืองตามคำขอของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร^{๕๕}

ตามสภาพการณ์ข้างต้น เมื่อเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ.๑๑๒ ขึ้น กองทหารของกรมหลวงพิชิตปรีชากรจึงไม่สามารถป้องกันชายแดนได้ดีเท่าที่ควร ไพร่พื้นเมืองที่เกณฑ์มาเป็นทหารก็ยังขาดประสิทธิภาพในการรบเพราะเพิ่งเข้ารับการฝึกทหาร ดังการกล่าวถึงสมรรถภาพของทหารพื้นเมืองของกรมหลวงพิชิตปรีชากรในขณะนั้นว่า “...ให้ไปรบ แพ้ไม่กลับมา เพราะกลัวถูกฆ่า เกรงจะเป็นไส้ศึก...”^{๕๖} “บางทีนายไพร่ที่ได้รับคำสั่งให้ออกไปทำการรบก็ไม่ตั้งใจต่อสู้ข้าศึกอย่างเต็มที่ เช่น กรณีหลวงเทพนทรเทพกับนายร้อยโทเล็กเห็นข้าศึกมาใกล้ก็ทิ้งไพร่พลหนีเอาตัวรอด ราชบุตรสารคาม และท้าวบุตรวงษ์ก็เช่นกัน เห็นข้าศึกมาแล้วไม่ต่อสู้และไม่หนี ยอมให้จับทั้งนายทั้งไพร่ ข้าศึกได้ปืนไปหลายร้อยกระบอก...”^{๕๗}

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการจัดการทหารพื้นเมืองจะไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควรที่ต่อต้านฝรั่งเศสได้ แต่ทหารที่รบกันบริเวณแก่งหลี่ผี เมืองจำปาศักดิ์ ก็ทำหน้าที่อย่างเต็มที่ และสามารถจับร้อยเอกโทเรอส์ ไว้เป็นเชลยแล้วส่งตัวมายังเมืองอุบลราชธานี นอกจากนี้ยังมีกรณีหัวเมืองลาวพวนที่มีพระยอดเมืองขวาง ข้าหลวงพิเศษ ซึ่งโปรดฯ ให้ออกมารักษาการณ์ประจำที่เมืองคำม่วน คำเกิดนั้น ฝรั่งเศสคุมทหารญวน โดย ม. ลูค (M. Luce) เรสิดังค์ เมืองแ่งอันท์ ม.โกรสกุยแรง (M. Groskurin)

^{๕๔} สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๖๒.๑/๓๒, พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงพิชิตปรีชากร, สำเนาที่ ค ๖/๑๑๑ ลงวันที่ ๒๕ เมษายน ร.ศ.๑๑๑.

^{๕๕} มณฑลทหารบกที่ ๖, พระประวัติและพระกรณียกิจ พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์, หน้า ๖๘-๖๙.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน.

^{๕๗} สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ ผ.๑๘.๑/๙ สำเนาโทรเลขกรมหลวงพิชิตปรีชากรทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ ๑๑ มิถุนายน ร.ศ.๑๑๒

จเรทหารรักษาดินแดน แลพันตรีโซโล บุกรุกเข้ามา ผลของการบุกรุก นาย ม.โกรสกุยแรงถูก
กระสุนปืนทหารไทยยิงตาย *

ทั้งสองกรณี คือกรณีไทยเมืองจำปาศักดิ์จ้บร้อยเอก โทเรอส์ และกรณี ม.โกรสกุยแรง
ถูกยิงตาย เป็นผลให้รัฐบาลฝรั่งเศสเป็นเดือดเป็นแค้นไทยมาก และเป็นหนึ่งในหลายสาเหตุที่นำไปสู่
การนำเรือปืนเข้ามาในน่านน้ำสยาม และผลที่สุดประเทศไทยขณะนั้นจำต้องยอมทำสัญญาสันติภาพ
กับฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ.๒๔๓๖ และมีผลให้ไทยต้องยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่
ฝรั่งเศสและมีข้อเสียเปรียบอีกหลายประการ^{๕๘}

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวิจารณ์ไว้ว่า ในครั้งนั้น
ถ้ากรมหลวงพิชิตปรีชากรไม่ได้สำเร็จราชการอยู่ในมณฑลลาวกาว นำที่ความลำบากจะมากกว่าที่ได้
เป็นมาแล้วเป็นแน่แท้ เพราะทางกรุงเทพฯ ความรู้ในการทองที่จะบัญชาการอย่างไรไปให้สำเร็จ
ทันทั่วทั้งที่ ความขัดข้องยังมีมาก กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงรับภาระที่จะบอกข้อความเข้ามาให้ทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาทให้ถูกต้องตามจริง รับกระแสรับสั่งไปบัญชาการให้ได้ดังพระราชประสงค์ ข้อนี้
ยากที่ผู้อื่นในเวลานั้นจะสามารถฉลองพระเดชพระคุณได้เช่นกรมหลวงพิชิตปรีชากร^{๕๙}

ภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ.๑๑๒ ผ่านพ้นไปได้ไม่นาน พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้มีสารตราราชสีห์ใหญ่ที่ ๒๐/๑๑๙๑๒
ลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม ปีมะเส็ง เบญจศก ร.ศ.๑๑๒ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
เสด็จนิวัติสู่กรุงเทพฯ อันเป็นการสิ้นสุดการบริหารราชการแผ่นดินในหัวเมืองอีสาน

กล่าวโดยสรุป การปฏิบัติราชการบริหารแผ่นดินของกรมหลวงพิชิตปรีชากรข้างต้น แม้จะมี
เป้าหมายเพื่อรักษาดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นหลัก แต่ผลของการปฏิบัติราชการบริหารแผ่นดินก็
เป็นการปรับปรุงโครงสร้างของชนชั้นในสังคมของเมืองอุบลราชธานีที่เคยเป็นโครงสร้างทางชนชั้น
ภายใต้ระบบการปกครองแบบอาญาสี่จากธรรมเนียมของลาวล้านช้าง ซึ่งประกอบไปด้วยผู้ปกครอง
และผู้อยู่ใต้ปกครองให้เข้าไปสู่การปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินแบบใหม่ โดยปรับโครงสร้างของ

---

* โปรดดูรายละเอียดใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์, **อธิปไตยเหนือแม่น้ำโขงจาก พ.ศ.๒๔๓๖ ถึงปัจจุบัน**
การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ (รายงานการวิจัย) ทุนสนับสนุนการวิจัยโดย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น, มิถุนายน ๒๕๕๑.

^{๕๘} โปรดดูรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน.

^{๕๙} เดิม วิกาศย์พจนกิจ, **ประวัติศาสตร์อีสาน**, เล่ม ๒, หน้า ๔๔๘.

กลุ่มต่างๆ ในสังคมแบบจารีตเดิมเข้าสู่การเป็นพลเมืองสยามที่มีศูนย์กลางอยู่ที่กรุงเทพฯ ดังกรณีการนำไพร่พื้นเมืองให้เข้าฝึกหัดรับราชการแบบอย่างกรุงเทพฯ อันเป็นรากฐานสำคัญในการปรับปรุงมณฑลลาวกาวในทุกๆ ด้านในสมัยของกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ดังจะอธิบายต่อไป

๒) สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๕๓

ภาพที่ ๑๓ แสดงภาพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

ที่มา : <http://www.wikipedia.org>

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ดำรงตำแหน่งข้าหลวงมณฑลลาวกาวในคราวเดียวกันกับการมีสารตราพระราชสีห์ใหญ่ ที่ ๒๐/๑๑๙๑๒ ลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม ปีมะเส็ง เบญจศก ร.ศ.๑๑๒ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จนิวัติสู่กรุงเทพฯ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เสด็จถึงเมืองอุบลราชธานี เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม ร.ศ.๑๑๒ มีข้าราชการและข้าราชการบริพารตามเสด็จ คือ

- ๑) หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (เมื่อครั้งเป็น ม.ร.ว.ปฐม คเนจร)
- ๒) พระยาประเสริฐธำรง (เมื่อครั้งเป็น ขุนเวชวิสิฐ (นิม)) นายแพทย์ประจำพระองค์
- ๓) พระอนุรักษโยธา (นุช)
- ๔) หลวงจัตรงคโยธา
- ๕) หลวงพิชัยชำนาญ
- ๖) นายพันตรีหลวงสรกิจพิศาล ผู้บังคับการทหาร
- ๗) หลวงสถานบริรักษ์ (เมื่อครั้งเป็นนายมนเทียร) นายตำรวจวัง
- ๘) หลวงจักรภานุพิณิจ (ใหญ่)
- ๙) ขุนภิมย์บริรักษ์ (เพิ่ม)
- ๑๐) ขุนประเสริฐศุกิจ กองแผนที่
- ๑๑) นายร้อยเอกหม่อมราชวงศ์ร้าย (นายทหารนอกประจำการ) ทำการพลเรือน
- ๑๒) นายร้อยโทสอน (นอกประจำการ ทำการพลเรือน)
- ๑๓) นายร้อยโทพลัด
- ๑๔) นายเลื่อนมหาดเล็ก^{๖๐}

พร้อมด้วยนายสิบพลทหารประมาณ ๒๐๐ คน เป็นกองเกียรติยศตามเสด็จ และในวันรุ่งขึ้นวันที่ ๑๐ ธันวาคม ร.ศ.๑๑๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ได้ประชุมข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน กรมการเมืองอุบลราชธานีชั้นพิเศษฟังกระแสตราพระราชสีห์ ซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ทรงมอบหน้าที่ราชการมณฑลลาวกาวถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพลทิธิประสงค์^{๖๑}

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสรรพลทิธิประสงค์ประทับอยู่เมืองอุบลราชธานีไม่นานนัก ก็ทรงหาวิธีผูกสัมพันธ์กับกรมการเมืองอุบลราชธานี โดยที่ทรงเห็นว่าเมืองอุบลราชธานีเป็นเมืองใหญ่ และมีความสำคัญมากต่อการปกครอง จึงทรงขอร้องนางเจียงคำ ธิดาท้าวสุรินทร์ขมพู (หมั่น) มาเป็นหม่อมห้ามในพระองค์ ฝ่ายกรมการเมืองอุบลฯ มีพระอุบลศักดิ์ประชาบาล (กุก่า สุวรรณภูม) และพระอุบลการประชานิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) ญาติผู้ใหญ่ของนางเจียงคำมีความยินดีถวายหลานสาวตามพระประสงค์ในเดือนมีนาคม พ.ศ.๒๔๓๖^{๖๒}

^{๖๐} เดิม วิชาคย์พจนกิจ, **ประวัติศาสตร์อีสาน**, เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๓), หน้า ๔๗๖-๔๗๘.

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน.

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๘.

ภาพที่ ๑๔ หม่อมเจียงคำ ชุมพล ณ อยุธยา ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

ที่มา : <http://www.wikipedia.org>

ขณะเดียวกันทางราชการเมืองอุบลราชธานียังไม่มีที่ดินปลูกสร้างสถานที่ราชการ ต้องอาศัยที่ดินของท้าวสุรินทร์ชมพู (หมั่น)* เป็นการชั่วคราว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ต้องการที่ดินปลูกสร้างสถานที่ราชการให้เป็นการถาวร จึงรับสั่งต่อหม่อมเจียงคำ พระอุบลการประชาธิบดี พระจกณนิธานสุพันธ์ (สุคำทัด สุวรรณภูฏ) และพระอุบลศักดิ์ประชาบาล ว่า

---

* ท้าวสุรินทร์ชมพู (หมั่น) เป็นบุตรราชบุตร (สุ่ย)

...ที่ดินทั้งหลายซึ่งทางราชการได้อาศัยอยู่เดี๋ยวนี้ ฉันทได้สอบถาม
พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์) และพระยาภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์)
ข้าหลวงเมืองอุบลฯ แล้ว ว่าเป็นที่ดินของพวกเจ้าทั้งสิ้นตลอดทุ่งศรีเมือง
โดยข้าหลวงเขาขออาศัยเป็นสำนักของทางราชการมานานแล้ว เจ้าจะว่า
อย่างไร เพราะที่แห่งอื่นมีไม่เหมาะสม เห็นแต่ที่ของราชบุตร (ลุ่ย) ปู่ย่า
ตายายของพวกเจ้าสืบมา แต่หาจะได้คิดขดใ้ใช้อย่างใดให้ไม่ เมื่อพวกเจ้า
ต้องการสิ่งใดเป็นค่าตอบแทนก็ให้บอกมา...^{๖๓}

หม่อมเจียงคำ พระอุบลการประชานิตย์ พระจงกลนิธานสุพันธ์ และพระอุบลศักดิ์ประชาบาล
ได้พร้อมกันกราบทูลว่า ขอพระราชทานไปปรึกษาบรรดาญาติผู้ใหญ่ที่เขามีส่วนได้มรดกดูก่อน
จึงทรงอนุญาตให้ไปปรึกษากันได้ ที่ดินดังกล่าวมีทั้งหมด ๖ แปลงคือ^{๖๔}

แปลงที่ ๑

ทิศเหนือติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศใต้ติดกับถนนเขื่อนธานี
ทิศตะวันออกติดกับถนนราชบุตร ทิศตะวันตกติดกับที่ดินอุปฮาด (โท)
บิดาของพระอุบลเดชประชารักษ์ (เสื่อ ณ อุบล) ที่ดินแปลงใหญ่นี้เป็นของ
ราชบุตร (ลุ่ย) อันเป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานีปัจจุบัน

แปลงที่ ๒

ทิศเหนือติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศใต้ติดกับถนนเขื่อนธานี
ทิศตะวันออกติดกับถนนหลวง ทิศตะวันตกติดกับถนนราชบุตร คือที่ตั้ง
สโมสรข้าราชการปัจจุบัน เดิมเป็นผืนเดียวกับแปลงที่ ๑ เมื่อขยายแผนผัง
บ้านเมืองตัดถนนผ่านจึงเป็น ๒ แปลง ณ บัดนี้ เป็นที่ของราชบุตร (ลุ่ย)

^{๖๓} เดิม วิกาศย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒, หน้า ๔๗๘.

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๐-๔๘๒.

แปลงที่ ๓

ทิศเหนือติดกับถนนพโลรังฤทธิ์ ทิศใต้ติดกับถนนศรีณรงค์
ทิศตะวันออกติดกับถนนนครบาล ทิศตะวันตกติดกับถนนอุปราษ อันเป็นที่ตั้งโรงเรียนนารีนุกูล ซึ่งเป็นบริเวณทุ่งศรีเมืองเดิมนี่ (ถนนหน้า
โรงเรียนนารีนุกูลตัดผ่านใหม่) เป็นที่ของราชบุตร (ลุ่ย)

แปลงที่ ๔

ทิศเหนือติดกับถนนพิชิตรังสรรค์ ทิศใต้ติดกับถนนพโลรังฤทธิ์
ทิศตะวันตกติดกับวัดสุทัศน์ คือ ที่ตั้งศาลยุติธรรมและบริเวณบ้านพัก
ผู้พิพากษาศาลปัจจุบัน ที่ดินแปลงนี้เป็นของราชบุตร (ลุ่ย) พระอุบลศักดิ์
ประชาบาล พระบริคุตคามเขต พระลินจิงคุลาทร และพระวิภาคย์พจนกิจ

แปลงที่ ๕

ทิศเหนือติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศใต้ติดกับถนนเขื่อนธานี
ทิศตะวันออกติดกับที่ดินของราชบุตร (ลุ่ย) ทิศตะวันออกติดกับถนน
อุปราษ คือที่ตั้งว่าการอำเภอเมืองปัจจุบัน เป็นที่ดินของอุปฮาด (โท) บิดา
พระอุบลเดชประชารักษ์ (เสื่อ ณ อุบล)

แปลงที่ ๖

ทิศเหนือติดกับวัดไชยมงคล ทิศใต้ติดกับถนนศรีณรงค์
ทิศตะวันออกติดกับถนนอุปราษ ทิศตะวันตกติดกับสุสานโรมันคาทอลิก
ที่ดินแปลงนี้เป็นที่นาของเมืองซอง (กวนเจ้า) ได้ละทิ้งไว้นานไม่ได้ทำ
ประโยชน์อันใด พระจงกลนิธานสุพันธ์ (สมัยเมื่อเป็นผู้รักษาราชการเมือง
อุบลราชธานี) ได้ขอใช้เป็นที่สำหรับราชการทหารปลูกค่ายรับรองกองทัพ
กรุงเทพฯ เมื่อ ร.ศ.๑๑๒ (คือกรมทหารเดิม) ปัจจุบันบริเวณดังกล่าวคือ
ที่ตั้งโรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช และโรงเรียนหัตถกรรม

รวมที่ดิน ๖ แปลงข้างต้น หม่อมเจียงคำผู้เป็นประธาน พร้อมด้วยคณะญาติผู้ใหญ่หลายคน
ได้ปรึกษากันว่า พวกเราคิดจะเอาราคาที่ดิน หรือจะยอมยกให้เป็นสาธารณประโยชน์ต่อทางราชการ

สี่ไปอย่างไร บรรดาญาติที่มาประชุมได้ปรึกษาพร้อมเพรียงกันเป็นเอกฉันท์ตกลงกันว่า ควรยกที่ดิน ทั้ง ๖ แปลงดังกล่าวให้เป็นที่สาธารณประโยชน์แผ่นดินเพื่อเป็นอนุสรณ์ และไม่ขอคิดค่าตอบแทนแต่อย่างใด^{๖๕}

ภาพที่ ๑๕ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์กำลังทรงตรวจราชการเมืองอุบลราชธานี

ที่มา : สำเนาจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงปฏิบัติราชการบริหาร แผ่นดินที่เมืองอุบลราชธานี เป็นเวลาถึง ๑๗ ปี คือระหว่าง พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๕๓ ซึ่งเป็นระยะเวลา ยาวนานที่จะดำเนินตามพระบรมราโชบายการบริหารเปลี่ยนแปลงการปกครองหัวเมืองเป็นแบบ มณฑลเทศาภิบาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ดังตารางสรุปดังนี้

^{๖๕} เดิม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒ , หน้า ๔๘๒.

ตารางที่ ๓ แสดงสรุปการปรับปรุงการบริหารราชการ

ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ระหว่าง พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๕๓

พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๓๙	พ.ศ.๒๔๔๐-๒๔๔๒	พ.ศ.๒๔๔๓-๒๔๕๓
<p>๑) การสร้างสัมพันธ์กับเจ้านายพื้นถิ่น ด้วยการสร้างสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้านายพื้นถิ่น โดยการเสกสมรสกับหม่อมเจียงคำ และการสู่ขอหม่อมบุญยืน หม่อมคำเมียง หม่อมปุก</p> <p>๒) การขอที่ดินจากหม่อมเจียงคำ และพระญาติหม่อมเจียงคำ ๖ แปลงเพื่อสร้างสถานที่ราชการ</p> <p>๓) การปรับปรุงตามนโยบายการปฏิรูประบบเทศาภิบาล เช่น การเปลี่ยนแปลงขอบเขตการปกครองจาก “เส้น” เป็น “แขวง” และเปลี่ยนชื่อผู้ดูแลแขวงเป็น “นายแขวง” และ “เสมียนแขวง”</p> <p>๔) การเริ่มประเพณีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เพื่อให้เกิดความเป็นศูนย์รวมศรัทธาต่อรัฐประชาชาติ</p>	<p>๑) การดำเนินนโยบายบริหารตาม พ.ร.บ. รศ.๑๑๖ ลักษณะการปกครองท้องถิ่น คือระบบการปกครองแบบล้านช้าง (คณะอาญาสี่) ต้องยกเลิก และมีการปรับปรุงตำแหน่งข้าราชการใหม่ขึ้นแทนเป็น ผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง และผู้ช่วยราชการเมือง</p> <p>๒) พ.ศ.๒๔๔๒ เปลี่ยนชื่อ “มณฑลลาวท้าว” เป็น “มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ” และปรับศักดิ์นาให้กับเจ้านายพื้นถิ่น มีศักดิ์นาเช่นเดียวกับข้าราชการไทย</p> <p>๓) เมื่อมีการสำรวจสำมะโนครัวหรือหากมีราษฎรมาติดต่อราชการ ให้ปฏิบัติใหม่ โดยการให้กรอกในช่องสัญญาชาติว่า “ชาติไทยบังคับสยาม” และห้ามลงทะเบียนในช่องสัญญาชาติว่าเป็นชาติลาว เขมร ส่วย ผู้ไท เป็นต้น</p>	<p>๑) พ.ศ.๒๔๔๓ มีการเปลี่ยนแปลงชื่อ “มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ” เป็น “มณฑลอีสาน” และจัดเขตการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล เป็น ๔ บริเวณ ดังนี้</p> <p>๑.๑ บริเวณอุบลราชธานี มีเมืองอุบลราชธานี เมืองยโสธร และเมืองเขมราฐ</p> <p>๑.๒ บริเวณขุขันธ์ มีเมืองขุขันธ์ เมืองศรีสะเกษ และเมืองเดชอุดม</p> <p>๑.๓ บริเวณสุรินทร์ มีเมืองสุรินทร์และเมืองสังขะ</p> <p>๑.๔ บริเวณร้อยเอ็ด มีเมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ เมืองมหาสารคาม เมืองกมลาไสย และเมืองกาฬสินธุ์</p> <p>๒) พ.ศ.๒๔๔๕ ประกาศ พ.ร.บ.ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ เพื่อ</p>

พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๓๙	พ.ศ.๒๔๔๐-๒๔๔๒	พ.ศ.๒๔๔๓-๒๔๕๓
	๔) จัดตั้งโรงเรียน“อุบลวิทยาคม” ขึ้นที่วัดสุปัฏนาราม โดยพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท) เมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ.๒๔๔๐	ปรับปรุงการศึกษา ศาสนา และการปกครอง ๓) พ.ศ.๒๔๕๐ เปลี่ยน บริเวณการปกครองจาก “บริเวณ” เป็น “จังหวัด”

ที่มา : รวบรวมข้อมูลจากเดิม ภูมิภาคพจนกิจ, **ประวัติศาสตร์อีสาน**, เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๓), หน้า ๕๐๕-๕๙๓.

การดำเนินนโยบายการบริหารการปกครองหัวเมืองลาวกาว มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ และมณฑลอีสานในแต่ละช่วงดังกล่าวข้างต้นของกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้แสดงให้เห็นถึงการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอย่างมากโดยเฉพาะบริเวณเมืองอุบลราชธานี ดังจะกล่าวรายละเอียดในการเปลี่ยนแปลงบทบาทของกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เป็นประเด็นศึกษาต่อไป

ก. การปรับปรุงการปกครอง

๑) การใช้วิธีการปกครองแบบพ่อปกครองลูก

การใช้วิธีการปกครองแบบพ่อปกครองลูก กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงนำมาใช้ในการปราบปรามนักการพนันและโจรผู้ร้ายให้หมดไป โดยทรงเพิ่มตำแหน่งตาแสงสำหรับตรวจจับผู้ร้ายขึ้นหมู่บ้านละ ๓ คน แต่ยังไม่เป็นการเพียงพอ จึงทรงตั้งกองปราบปรามขึ้นใหม่ใน พ.ศ.๒๔๓๗ โดยมีนายร้อยเอกสาย ธรรมนนท์ เป็นแม่กองใหญ่ ประกอบด้วยนายสิบและพลทหารจำนวนหนึ่ง เจ้าหน้าที่ปราบปรามจะแต่งกาย “แบบพลเรือน” เป็นกองสมทบกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองท้องถิ่น เพื่อช่วยในการปราบโจรผู้ร้ายให้มีประสิทธิภาพ การดำเนินงานของกองปราบปรามโดยทรงกำหนดหลักเกณฑ์ดังนี้

๑. ถ้าจับกุมผู้ลักเล่นการพนันใดๆ ใต้สวนมีมูลความจริงและ
ผู้ต้องหานั้นมีรูปร่างลักษณะเป็นทหารได้ มีอายุ ๒๐ ปีบริบูรณ์ขึ้นไปก็ให้
เจ้าหน้าที่ใต้สวนสอบถามความสมัครใจว่าจะสมัครเป็นทหารหรือไม่
ถ้ายินยอมก็ส่งคนนั้นเข้ารับราชการทหาร ถ้าไม่ยอมเป็นทหารก็ให้รับเป็น
เงินพินัยหลวงและค่ารางวัลให้แก่ผู้แจ้งจับ ถ้าเป็นเจ้ามือให้ปรับ

๑๖๐ บาท ผู้เล่นตั้งแต่ ๖๐-๑๐๐ บาท จ่ายให้ค่ารางวัลแก่ผู้แจ้งจับเป็นรายตัวคนละ ๓๐ บาท เหลือนั้นส่งเป็นพินัยหลวง ถ้าไม่มีเงินเสียไถ่โทษ เจ้ามือให้จำคุก ๖ เดือน ผู้เล่น ๓ เดือน รางวัลหลวงออกให้ตั้งแต่นั้นมา

๒. ถ้าเป็นผู้ร้ายออกฉกรรจ์ เมื่อผู้ใดทำการโจรกรรมแล้วรู้สึกรับผิดชอบต่อที่หลัง ไม่อยากต้องการรับโทษทัณฑ์ตามกฎหมาย ก็ให้มากราบทูลลูกแกโทษต่อพระองค์ท่านด้วยตนเอง อย่าทันทให้เจ้าหน้าที่จับกุมตัวได้ก่อน ก็จะได้ทรงโปรดฯ ผ่อนหนักเป็นเบาแล้วแต่กรณี หรือจะให้ทรงภาคทัณฑ์ปล่อยตัวไปให้พ้นโทษนั้นโดยทันที ในเมื่อสัญญาจะกลับตัวเป็นพลเมืองดีต่อไป หากปรากฏเป็นครั้งที่สอง จับได้จะเพิ่มโทษเป็นทวีคูณ

๓. ถ้าราษฎรผู้ใดทำร้าย หรือยิงโจรผู้ร้ายที่เข้าฉกฉวยสิ่งของในเรือกสวนไร่นาหรือบนบ้านเรือนเคหะสถาน สอบสวนได้ความจริง ทรงประทานรางวัลมือแม่ ๔ บาท ถ้าเป็นผู้ร้ายฐานตีชิงวิ่งราวปล้นสะดมหรือจุดเผาบ้านเรือน ทรงประทานรางวัลมือแม่ตั้งแต่ ๒๐-๑๐๐ บาท...^{๖๖}

จากหลักเกณฑ์ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงใช้หลักเกณฑ์เหมือนการปกครองแบบพ่อปกครองลูก คือ มีผ่อนหนักผ่อนเบา ให้อภัยและให้โอกาสรวมทั้งให้รางวัลและลงโทษต่อลูกในบ้าน อันส่งผลให้โจรผู้ร้ายในเมืองอุบลราชธานีมีจำนวนลดน้อยลง ขณะเดียวกันก็ได้ขยายฉกรรจ์ไว้ใช้ในราชการเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะชายฉกรรจ์ที่จะเข้ามาสู่การฝึกหัดเป็นทหารประจำการในมณฑลจำนวนมาก^{๖๗}

^{๖๖} เดิม วิกาศย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒ , หน้า ๕๑๙.

^{๖๗} ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๕๓, เอกสารนิเทศการศึกษา ฉบับที่ ๑๔๙ (กรุงเทพฯ : ศรุสภา, ๒๕๑๗), หน้า ๕๘-๕๙.

ข. การแก้ไขลักษณะการปกครอง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชโองการประกาศลักษณะการปกครองท้องถิ่น ใน พ.ศ.๒๔๔๐ (ร.ศ.๑๑๖) ดังนี้

...ลักษณะการปกครองท้องถิ่น คือแบบแผนการที่จะจัดอำเภอกำนัน รักษาการตามท้องที่ทั้งปวงนั้น เป็นกำลังสำคัญอย่างหนึ่งในการปกครองบ้านเมือง เพราะเป็นต้นเค้าของการที่จะรักษาความปรกติเรียบร้อยในพื้นที่บ้านพื้นเมือง ตลอดจนการที่จะตรวจตรากิจศุขทุกข์ของอาณาประชาราษฎร และที่จะรักษาอำนาจพระราชกำหนดกฎหมาย อนึ่งลักษณะการปกครองท้องถิ่น ก็ได้มีแบบแผนในพระราชกำหนดกฎหมาย และเป็นประเพณีที่มีสืบมาแต่โบราณ แต่อาไศรย์เหตุที่ราชการบ้านเมืองทุกวันนี้ได้เปลี่ยนแปลงมาในทางเจริญโดยลำดับ จำต้องแก้ไขลักษณะการปกครองท้องถิ่นให้ทันกับความเจริญของบ้านเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราไว้เป็นพระราชบัญญัติ...เรียกว่าพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องถิ่นรัตนโกสินทร์ศก ๑๑๖...^{๖๘}

กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงจัดลักษณะการปกครองให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องถิ่น ร.ศ.๑๑๖ โดยเริ่มต้นจากการสำรวจสำมะโนครัวในหัวเมืองอุบลราชธานี ซึ่งสำเร็จและทราบจำนวนพลเมืองที่แน่นอนแล้วใน พ.ศ.๒๔๕๐ (ร.ศ.๑๒๖) ซึ่งทรงโปรดฯ ให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คนเจน) ข้าหลวงมหาดไทยมณฑล และพระวิภาคย์พจนกิจ เมื่อครั้งเป็นหลวงอุปการวิวัฒน์ (เล็ก สิทธิขัติ) ข้าหลวงมหาดไทยผู้ช่วย ดำเนินการจัดแบ่งการปกครองท้องถิ่น ซึ่งแต่ก่อนเรียกว่า เส้น หรือ แขวง นั้น ทรงให้ยกเลิก ให้เปลี่ยนใหม่เรียกว่า อำเภอ ผู้ปกครองตามท้องที่อำเภอก็เรียกว่า นายอำเภอ ตามจำนวนพลเมือง และคงให้มีจังหวัดในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือเฉพาะ ๔ จังหวัด คือ จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดขอนแก่น และจังหวัดสุรินทร์^{๖๙}

^{๖๘} ราชกิจจานุเบกษา, ๑๔ (๙) : ๑๐๕. ๓๐ พฤษภาคม ร.ศ.๑๑๖, อ้างถึงในไพฑูริย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๕๓, หน้า ๖๑.

^{๖๙} เดิม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒, หน้า ๔๘๓.

ภายหลังจากที่ทรงจัดทำทำเนียบข้าราชการใหม่แล้ว ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งงบประมาณเงินเดือนและค่าใช้สอยสำหรับอำเภอหนึ่งๆ คงให้ได้รับเงินเดือนอยู่ ๕ ตำแหน่ง คือนายอำเภอ เดือนละ ๔๐ บาท ปลัดอำเภอขวา ปลัดอำเภอซ้าย และสมุหบัญชี เดือนละ ๒๐ บาท เสมียนสารวัด (ต่อมาเรียกเสมียนตรา) อำเภอ คนละ ๖ บาทไปก่อน แล้วทรงจัดให้กรมการเมืองนั้นๆ เป็นคณะกรรมการอำเภอ*

การเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองจากแบบเดิมมาสู่การปกครองแบบใหม่ เป็นการเปลี่ยนโครงสร้างชนชั้นและสถานภาพของเจ้านายพื้นเมืองเดิมให้เข้าสู่ระบบราชการแบบใหม่ที่ต้องรับเงินเดือนจากกรุงเทพฯ และทำให้การบริหารราชการแผ่นดินเป็นการรวมศูนย์อำนาจการปกครองจากกรุงเทพฯ โดยตรง ดังพิจารณาได้จากการตั้งทำเนียบข้าราชการในช่วง พ.ศ.๒๔๔๐-๒๔๔๒ ซึ่งทรงจัดตั้งสำหรับผู้มีตระกูลของเมืองใหญ่น้อยนั้นๆ โดยให้มีตำแหน่งในราชการของเมืองเป็นมาแต่เดิมก่อน คือทรงเลือกผู้เคยดำรงตำแหน่งอาญาสี่ คือ เจ้าเมือง อุปราต ราชวงศ์ ราชบุตร นั้นให้ยกเลิกให้เรียกตำแหน่งของเมืองใหม่ว่า ผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง ผู้ช่วยราชการเมือง ตลอดทุกหัวเมือง และได้ตั้งนามบรรดาศักดิ์ให้เกี่ยวกับนามของเมืองนั้นๆ เป็นชั้นประทวนไปก่อน ต่อมาบางท่านก็ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรภายหลัง ดังกรณีของเมืองอุบลราชธานีดังนี้

- ๑) ท้าวโพธิสารราช (เสื่อ ณ อุบล) เป็นพระอุบลเดชประชาธิราช ผู้ว่าราชการเมือง
- ๒) ท้าวไชยกุมาร (กุคำ สุวรรณภูมิ) เป็นพระอุบลศักดิ์ประชาบาล ยกกระบัตรเมือง
- ๓) ท้าวสิทธิสาร (บุญชู พรหมวงศานนท์) เป็นพระอุบลประชาธิบดี ปลัดเมือง
- ๔) ท้าวบุญเพ็ง บุตโกลบ เป็นพระอุบลกิจประชากร ผู้ช่วยราชการเมือง

ทั้ง ๔ ท่านต่อมาได้รับพระราชทานสัญญาบัตรในประทวนเดิม ถือกักดินาคนละ ๑,๐๐๐ ไร่ และมีกรมการเมืองรองลงมาอีกดังนี้

- ๑) เมืองแสน (อุ่น วนะรมย์) เป็นพระสุรพลชยากร พลเมือง
- ๒) เมืองจันทร์ (คุณ สักโขบล) เป็นพระสุนทรกิจวิมล มหาดไทย
- ๓) ท้าวสุคำทัด สุวรรณภูมิ เป็นพระจงกลนิธานสุพันธ์ กรมการเมืองผู้ใหญ่
- ๔) ท้าววรบุตร (พิ้ว บุตรีโบล) เป็นพระลินจังกุลอาธร กรมการเมืองผู้ใหญ่

---

* คณะกรรมการเมืองก่อนนี้ประกอบด้วย เจ้าเมือง อุปราต ราชบุตร และราชวงศ์ เมื่อยุบเมืองมาเป็นอำเภอ จึงเทียบตำแหน่งคล้ายคลึงดังนี้ เจ้าเมือง = นายอำเภอ อุปราต = ปลัดอำเภอขวา ราชวงศ์ = ปลัดอำเภอซ้าย และ ราชบุตร=สมุหบัญชี

- ๕) ท้าววรกิติกา (ทวย สุวรรณกัญ) เป็นพระนิโรจน์ทวยรักษ์ กรมการเมืองผู้ใหญ่
 ๖) ท้าวพิมพิสาร (สงค์) เป็นพระดุษฎีตูลกิจ กรมการเมืองผู้ใหญ่
 ๗) ท้าวสุริยะ (หมั่น) เป็นพระสุจิตร์ฐการี กรมการเมือง
 ๘) ท้าวอุเทน (เจียง) เป็นพระวิณโกเมศ กรมการเมือง
 ๙) ท้าวขัตติย (สิงห์ กุมารสิงห์) เป็นพระเกษตร์โกมล กรมการเมือง
 ๑๐) นายเลี่ยม เป็นพระประทุมธานี กรมการเมือง
 ๑๑) นายมนตรี เป็นพระประทุมศรีสาธร กรมการเมือง
 ๑๒) ท้าวเล็ก สิงห์ขัตติย เป็นหลวงอุปฮาดการวัฒน์ กรมการเมือง
 ๑๓) ท้าวโห่งนคำ สุวรรณกัญ เป็น หลวงพิธพงษ์ปิ่นฑู กรมการเมือง
 ๑๔) ท้าวโทน สุวรรณกัญ เป็น หลวงวัฒนวงศ์โพนบูล กรมการเมือง
 ๑๕) ท้าวทัง เป็น หลวงอุปรัษฎการวิทย์ กรมการเมือง^{๗๐}

การเปลี่ยนโครงสร้างทางชนชั้นของการปกครองแบบอาญาสีมาสู่การเป็นข้าราชการตามรูปแบบการปกครองแบบใหม่ใน ร.ศ.๑๑๖ ชีระ ฤๅชรีวรรณ วิเคราะห์ว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่งผลให้กลุ่มเจ้านายพื้นเมืองอุบลราชธานีที่สืบเชื้อสายมาจากกลุ่มเจ้าพระวอเจ้าพระตา ต้องมีการปรับเปลี่ยนสถานภาพจากเดิมที่เคยมีสิทธิในการสืบทอดอำนาจในการปกครองตามสายตระกูล มาเป็นการคัดเลือกผู้ที่เหมาะสมจากข้าหลวงต่างพระองค์ เพื่อมาช่วยในการปกครองเจ้านายพื้นเมืองอุบลราชธานีได้ประนีประนอมกับส่วนกลางโดยวิธีการต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการสร้างสัมพันธไมตรีทางเครือญาติ ยอมยกที่ดินเพื่อสาธารณประโยชน์กับทางราชการ รวมทั้งการยอมยกเล็กประเพณีดั้งเดิมบางอย่าง เช่น การบวงสรวงผีเมศศักดิ์ บุญบั้งไฟ และประเพณีเผาศพเจ้านายพื้นเมืองอุบลราชธานีที่ทุ่งศรีเมือง^{๗๑} มาสู่ประเพณีและกิจกรรมที่รัฐบาลสยามเป็นผู้กำหนดเพื่อเป็นการปลุกฝังคตินิยมรัฐประชาชาติ นอกจากนี้ยังส่งผลให้เจ้านายพื้นเมืองเหล่านี้ต้องเปลี่ยนแปลงอาชีพไปประกอบธุรกิจต่างๆ ดังตารางต่อไปนี้

^{๗๐} เดิม วิชาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒, หน้า ๕๐๖-๕๐๗.

^{๗๑} ชีระ ฤๅชรีวรรณ, “การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี ระหว่างปี พ.ศ.๒๔๗๘-๒๕๔๒,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๔๕), หน้า ๓๑-๓๒.

ตารางที่ ๔ แสดงการประกอบอาชีพของกลุ่มเจ้านายพื้นเมืองอุบลราชธานี
หลังสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.๒๔๓๕

เจ้านายพื้นเมืองอุบลราชธานี	อาชีพ
พระบริคุตคามเขต (ตระกูลสุวรรณภูม)	ลงทุนสร้างสนามมวยที่หน้าวังสัจด์
หมื่นลิขิตคณารักษ์ นายสอน และนายเกษ บุตรโอบล	ตั้งโรงไฟฟ้าที่อุบลราชธานี เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ.๒๔๗๔
นายก้อน สุวรรณภูม	ตั้งตลาดวารินชำราบ
นายคุณ ณ อุบล ลูกท้าวสุวรรณแสน (บุญเฮือง) น้องพระอุบลเดชประชารักษ์	ค้าขายข้าว
นายบุญ ณ อุบล	รับเหมาก่อสร้าง

ที่มา : ธีระ ชูศรีวรรณ, การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี

ระหว่างปี พ.ศ.๒๔๗๘-๒๕๔๒ (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๔๕), หน้า ๓๒.

กล่าวโดยสรุป การเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองนับตั้งแต่สมัยกรมหลวงพิชิตปรีชากร และ
สมัยกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางชนชั้นของเมือง
อุบลราชธานีมาสู่ความเป็นพลเมืองของสยาม

ค. การปลูกฝังคตินิยมรัฐประชาชาติ

๑) การเปลี่ยนแปลงประเพณีการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

เดิมการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในเมืองอุบลราชธานีได้ทำมาตั้งแต่ครั้งแรกเมือง
อุบลราชธานีให้เป็นเมืองประเทศราช เมื่อ พ.ศ.๒๓๓๕ ณ วัดหลวง ซึ่งนำโดยพระปฐมบรมราชสุริยวงศ์
เจ้าเมืองคนแรกของเมืองอุบลราชธานี ต่อมาได้มีการย้ายไปถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่วัดสุปัฏนาราม
พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงกำหนดปีละ ๒ ครั้ง คือ วันตรุษ ตรงกับวัน
ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ และวันสารท ตรงกับวันแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๐ เมื่อถึงวันพระราชพิธี พระบรม
วงศานุวงศ์เสด็จพร้อมกัน ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เพื่อถวายสัตย์สาบาน ส่วนข้าราชการนั้นไป

กระทำพิธีที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วจึงมาถวายบังคม เพื่อถวายสัตย์สาบาน พระเจ้าแผ่นดินใน
ท้องพระโรง เหมือนอย่างธรรมเนียมเดิมที่เคยปฏิบัติมาในรัชกาลก่อน^{๗๒}

ส่วนการถือน้ำในหัวเมืองและเมืองประเทศราช เมื่อถึงวันกำหนดพระราชพิธีถือ
น้ำก็ให้เลือกวัดใดวัดหนึ่งในเมืองซึ่งเห็นว่าเป็นวัดสำคัญในเมืองนั้น พิธีนี้พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

“...เมื่อถึงกำหนดการถือน้ำ ก็นิมนต์พระมาประชุมในวัดใดวัดหนึ่ง
ซึ่งเป็นวัดสำคัญในเมืองนั้น สวดมนต์เลี้ยงพระตั้งน้ำแล้วเอากระบี่ยศซึ่ง
พระราชทานขุนน้ำ ผู้รักษาเมือง กรมการผู้ใหญ่ ผู้น้อยต้องนุ่งขาวห่มขาว
ไปทำสัตย์สาบานถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาทุกเมือง...”^{๗๓}

เมื่อกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้มาปกครองเมืองอุบลราชธานี ได้ทรงกำหนด
วันพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ในวันที่ ๘ เมษายน พ.ศ.๒๔๓๗^{๗๔} ทรงนำข้าราชการฝ่ายทหาร
ฝ่ายพลเรือน กรมการเมืองอุบลราชธานี และเมืองที่ขึ้นกับเมืองอุบลราชธานี ไปพร้อมกัน ณ วัด
ศรีสุวรรณาราม (วัดศรีทอง)* แล้วทรงกระทำพิธีตามพระราชพิธีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาธิบายข้างต้นทุกประการ

นอกจากพิธีดังกล่าวแล้วยังมีการนำพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาไปใช้ในกองทหารมณฑล
ลาวกาวทั้ง ๒ กอง จำนวนผู้ถือน้ำทั้งสิ้น ๑,๑๔๓ คน ซึ่งเป็นการกระทำหลังจากพิธีใหญ่แล้ว เพราะ
ทหารและผู้ถืออาวุธทั้งปวงจะต้องถือน้ำทุกๆ เดือน เรียกว่า “การถือน้ำเดือน”^{๗๖}

ส่วนเมืองอื่นๆ ในมณฑลลาวกาว เช่น เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองกาฬสินธุ์ เมือง
สุรินทร์ เมืองสังขะ และเมืองขุขันธ์ ได้โปรดฯ ให้ข้าหลวงประจำเมืองนั้นๆ เป็นประธานในการกระทำ
พิธีเหมือนอย่างที่เคยทำมาในปีก่อนๆ นอกจากนี้ใน พ.ศ.๒๔๔๔ มีกรณีขบถผีบุญ และได้มีการปราบ

^{๗๒} ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๕๓, หน้า ๕๙-๖๐.

^{๗๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชกรณียาสนุสรณ์, หน้า ๑๙๘-๒๐๕, อ้างถึงใน
เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐.

^{๗๔} สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๕๗/๓, เรื่องประชุมข้าราชการมณฑลลาวกาว
ถือน้ำ เมื่อวันที่ ๘ เมษายน ร.ศ.๑๑๓.

* ปัจจุบันคือวัดศรีอุบลรัตนาราม

^{๗๖} ไพฑูรย์ มีกุล, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐.

ปราบขบถผีบุญเรียบบร้อยลงใน พ.ศ.๒๔๔๕ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงโปรดฯ ให้ราษฎรใน
เขตที่พวกขบถผีบุญก่อการทำพิธีถือน้ำด้วย เพื่อให้ราษฎรได้ถวายความสัตย์ว่าจะเชื่อตรงต่อ
พระมหากษัตริย์และแผ่นดินไทย^{๗๗}

๒) การปลุกฝังความเป็นชาติไทย

ตามที่ได้มีการประกาศเปลี่ยนแปลงนามมณฑลในหัวเมืองอีสาน พ.ศ.๒๔๔๒ ดังนี้

๒.๑) มณฑลฝ่ายเหนือ ให้เรียกว่า มณฑลอุดร เป็นมณฑลเทศาภิบาล รวม
หัวเมืองเข้าเป็น ๕ บริเวณ คือ บริเวณหมากแข้ง บริเวณธาตุพนม บริเวณน้ำเหือง บริเวณพาศิ และ
บริเวณสกลนคร ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่บ้านเดื่อหมากแข้ง คือ จังหวัดอุดรธานีในปัจจุบัน

๒.๒) มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ให้เรียกว่า มณฑลอิสาน เป็นมณฑล
เทศาภิบาล รวมหัวเมืองเข้าเป็น ๕ บริเวณ คือ บริเวณอุบลราชธานี บริเวณจำปาศักดิ์ บริเวณชูนธ์
บริเวณสุรินทร์ และบริเวณร้อยเอ็ด ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองอุบลราชธานี

๒.๓) มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ให้เรียกว่า มณฑลพายัพ มณฑลนี้เป็นเมือง
ประเทศราช ได้แก่ไขการปกครองใหม่ตามกฎหมายข้อบังคับเฉพาะสำหรับการปกครองมณฑลตะวันตก
เฉียงเหนือ ร.ศ.๑๑๙ (พ.ศ.๒๔๔๓) มี ๕ เมือง ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองเชียงใหม่

๒.๔) บริเวณเมืองนครราชสีมา เมืองนางรอง และบริเวณชัยภูมิ ให้รวมเรียกว่า
มณฑลนครราชสีมา

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงนามมณฑลแล้ว กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้โปรดฯ ให้
มีสารตราสั่งเป็นทางการโดยทั่วไปว่า

...แต่นี้สืบไปให้เจ้าหน้าที่แต่ละแผนกการทุกหัวเมืองน้อยใหญ่
เมื่อจะมีการสำรวจสำมะโนครัว หรือหากมีราษฎรมาติดต่อที่จะต้องใช้แบบ
พิมพ์ของทางราชการ ให้ปฏิบัติใหม่โดยกรอกในช่องสัญชาตินั้นว่า ชาติไทย
บังคับสยามทั้งสิ้น ห้ามมิให้ลงหรือเขียนในช่องสัญชาติว่า ชาตินลาว ชาติ เขมร
ล่วย ผู้ไทย ฯลฯ ดังที่ได้เคยปฏิบัติมาแต่ก่อนเป็นอันขาด เนื่องจากทุกคน
เป็นสัญชาติไทยสืบเนื่องมาแต่ดึกดำบรรพ์ทั้งสิ้น...^{๗๘}

^{๗๗} ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอิสาน พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๕๓, หน้า ๖๑.

^{๗๘} เดิม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒, หน้า ๕๓๑.

นอกจากจะเป็นการรวมศูนย์รัฐประชาชาติแล้ว กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ยังออกประกาศตักเตือนให้พลเมืองทุกคนในหัวเมืองอีสาน ต้องมีหน้าที่รับผิดชอบตนเองตามขนบธรรมเนียมของบ้านเมืองดังนี้

๑) ให้ประกอบการทำมาหาเลี้ยงชีพของตนโดยชอบธรรม อย่าให้ขาดแคลน และอย่าได้ประพฤติตนเป็นโจร เล่นการพนัน หรือเสพของมีนเมาจนติด

๒) ให้บำรุงเรือกสวนไร่นา ห้วยหนองคลองบึงบ้างไว้สำหรับการเพาะปลูกพืชพันธุ์ต่างๆ และเพื่อบริโภค และสำหรับไว้เลี้ยงหล่อสัตว์น้ำและสัตว์พาหนะในฤดูแล้งชดเชยฤดูฝน ซึ่งเป็นสมบัติของมนุษยชาติจะต้องปฏิบัติเตรียมไว้ ถ้าขาดเงินน้ำแล้ว แปลว่ามนุษย์และสัตว์ต่างๆ ก็จะต้องอันตรายแตกดับไป

๓) ให้เตรียมหาเงิน ๔ บาท สำหรับเสียส่วยช่วยราชการทุกคนทุกปีไปตามกฎหมาย

๔) ให้เจ้าหน้าที่ปกครองที่ลงมือเก็บส่วยช่วยราชการแต่เดือนเมษายนทุกๆ ปีเป็นต้นไป จนถึงสิ้นเดือนมกราคมเป็นหมดเขต หากพ้นกำหนดนี้แล้วในระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ ให้เก็บส่วย ๘ บาท เดือนมีนาคมให้เก็บ ๑๒ บาท

๕) ถ้าพ้นกำหนดในข้อ ๔ ไปแล้ว ต้องถือว่าเป็นคนหลีกเลี่ยงราชการ ก็จะต้องถูกปรับคนละ ๓๐ บาท ถ้าไม่มีเงินเสียต้องใช้ทำงานโยธา ๑ เดือน คนจำพวกนี้เรียกว่า คนกองการ

๖) ถ้าผู้ใดต้องการรางวัลตามความในข้อ ๕ ก็ให้ยื่นคำร้องต่อเจ้าหน้าที่ปกครองที่ตนสังกัดอยู่ว่า ผู้ใดไม่เสียเงินช่วยราชการในปีนั้น ศกนั้น เมื่อเจ้าหน้าที่สอบสวนพิจารณาได้ความจริงทางการก็จะจ่ายเงินรางวัลให้เป็นรายตัว รายละ ๒๐ บาท

๗) เมื่อผู้ใดมีกิจธุระจะเดินทางไปมาค้าขายต่างท้องที่ อย่าลืมถือใบเสร็จช่วยราชการ สำหรับตัวในปีนั้น ศกนั้นติดตัวไปด้วยเสมอ ใช้เป็นหนังสือเดินทางได้

๘) ให้เจ้าหน้าที่ของแต่ละเมืองตรวจสอบพลเมืองของตนว่า ถ้าผู้ใดยังมีได้เสียเงินส่วยช่วยราชการ ก็ให้จับกุมดำเนินคดีส่งมณฑลสอบสวนต่อไป เมื่อได้ความจริงว่า มิได้เสียเงินช่วยราชการในศกนั้นๆ แล้ว ก็จะต้องถูกปรับหรือทำงานโยธา ๑ เดือน

๙) ถ้าผู้ใดมีกิจธุระไปมาค้าขายต่างๆ ให้พักอยู่ในที่มีหลักแหล่งและต้องไปแจ้งความต่อผู้ใหญ่บ้าน หรือกำนันเจ้าของบ้านเขาเสมอ เพื่อแสดงความบริสุทธิ์ ถ้าสืบได้เป็นสัตย์ว่าหลีกเลี่ยงหนีเหตุการณ์อันผิดต่อกฎหมายของบ้านเมือง ก็ให้เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นจับกุมตัวส่งเมืองสอบสวนโดยเร็ว^{๗๙}

^{๗๙} เดิม วิชาญพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒, หน้า ๕๓๓-๕๓๔.

ผลจากการปลูกฝังความเป็นชาติไทยและการประกาศหน้าที่ของพลเมืองในหัวเมืองอีสานข้างต้นส่งผลให้เกิดปฏิกิริยา “กบฏผีบุญ”^{*} ต่อมาในระหว่าง พ.ศ.๒๔๔๓-๒๔๔๕ ทั้งนี้หากพิจารณาวิธีการผลิตของคนในอุบลราชธานีและในหัวเมืองอีสานทุกเมืองนั้นยังคงเป็นวิธีการผลิตแบบพอเพียง การที่พลเมืองจะต้องหาเงินจำนวนอย่างน้อย ๔ บาท เพื่อเสียภาษีจึงเป็นเรื่องที่กระทบต่อการดำรงชีวิตเป็นอย่างมาก

อย่างไรก็ตาม ผลของปฏิกิริยาในเรื่องกบฏผีบุญ ได้ส่งผลให้ทางกรุงเทพฯ และกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ มุ่งปรับปรุงด้านการศาสนาและการศึกษาในเมืองอุบลราชธานี เพื่อสร้างความเป็นรัฐประชาชาติให้ประชาชนมีศรัทธาร่วมกัน

๔) การปรับปรุงการศาสนาและการศึกษา

การปรับปรุงการศาสนาและการศึกษาในหัวเมืองอีสานและหัวเมืองอุบลราชธานีนั้น กิติรัตน สีสันต์^{๑๐} อธิบายว่ามีพื้นฐานในการปรับปรุงมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือใน พ.ศ.๒๓๖๘ ซึ่งมีเหตุการณ์การเกณฑ์ไพร่พลจากหัวเมืองอีสานเพื่อทำสงคราม และจากเหตุการณ์ครั้งนั้นได้ส่งผลให้มีพระสงฆ์จากหัวเมืองอีสาน โดยเฉพาะเมืองอุบลราชธานีได้เดินทางเข้าไปศึกษาพระปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ ทั้งในสำนักมหานิกายและธรรมยุติ และเมื่อศึกษาพอสมควรแก่ความต้องการแล้วได้เดินทางกลับหัวเมืองอีสาน พร้อมทั้งได้นำแบบแผนที่ได้รับการศึกษากลับมาเผยแพร่ด้วย โดยเฉพาะที่เมืองอุบลราชธานี พระอริยวงศาจารย์ (สู้ย) เป็นพระสงฆ์อีสานรูปแรกที่เดินทางเข้าไปศึกษาเล่าเรียนในกรุงเทพฯ ท่านได้ศึกษาปริยัติธรรม ในสำนักวัดสระเกศจนสำเร็จเปรียญ ๓ ประโยค จึงได้เดินทางกลับมาเมืองอุบลราชธานี ในปลายสมัยรัชกาลที่ ๓ และได้กลับมาเป็นหลักค้ำเมืองอุบลราชธานี

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ เสด็จขึ้นครองราชย์ประมาณ ๑ ปีเศษ ราว พ.ศ.๒๓๙๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระพรหมราชวงษา เจ้าเมืองอุบลราชธานี ซึ่งขณะนั้นได้เข้ามาราชการกับท่านพนรุโธ (ดี) ปุณาสหัมมิก และท่านเทวธมมี (ม้า) ศิษย์หลวง ผู้เคยเป็นสัทธาภิหาริกวัดบวรนิเวศ เข้าเฝ้า ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้สร้างวัดธรรมยุติตัวอย่างขึ้นที่เมืองอุบลราชธานี และโปรดเกล้าฯ ให้ท่านพนรุโธ (ดี) กับท่านเทวธมมี (ม้า) ออกไป

^{*} โปรดดูรายละเอียดกบฏผีบาปผีบุญ ในเติม วิชาคหกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒, หน้า ๕๕๙-๕๘๗.

^{๑๐} กิติรัตน สีสันต์, “การรวบรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๖๘,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๓), หน้า ๒๔-๒๕.

ปฏิบัติงานร่วมกับเจ้าเมืองอุบลฯ^{๘๑} ซึ่งทั้ง ๓ ท่านได้เลือกบริเวณที่จะสร้างวัด คือ ด้านที่ติดกับ
อุปาคารวัดเหนือทางทิศตะวันตกออกไป ซึ่งก็คือ วัดสุปัฏนาราม^{๘๒} ทั้งนี้ชื่อวัดสุปัฏนารามเป็นชื่อที่
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อให้ ซึ่งคำว่า “สุปัฏน์” แปลว่า “ท่าน้ำดี”
ในการสร้างวัดสุปัฏนารามครั้งนั้น ได้พระราชทานเงินในการสร้างเป็นจำนวน ๑๐ ชั่ง ท่านพนรุโโล (ดี)
เป็นผู้ครองวัด ท่านเทวธมมี (ม้าว) เป็นผู้ช่วยครองวัด ดังนั้นวัดสุปัฏนารามจึงเป็นวัดธรรมยุติกนิกาย
วัดแรกในเมืองอุบลราชธานี^{๘๓}

กิติรัตน์ สีหพันธ์^{๘๔} ได้อธิบายว่าภายหลังจากการจัดตั้งวัดธรรมยุติกนิกายขึ้นที่เมือง
อุบลราชธานีแล้ว ก็ได้มีการดำเนินการจัดการศึกษาเล่าเรียน การเทศนาสั่งสอน การทำกรรมฐาน
ซึ่งการดำเนินการเป็นลักษณะค่อยเป็นค่อยไป คือในสมัยท่านพนรุโโล (ดี) เป็นผู้ครองวัด สามารถ
ดำเนินการขยายวัดธรรมยุติกนิกายได้ ๖ วัด และในสมัยท่านเทวธมมี (ม้าว) พ.ศ.๒๔๓๓ ก็ได้ขยายวัด
ธรรมยุติกนิกายเพิ่มขึ้นอีก ๕ วัด

อย่างไรก็ดี สถานการณ์ที่เกิดขึ้นจากการคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก
และการส่งข้าหลวงเข้ามาปกครองหัวเมืองอีสานใน พ.ศ.๒๔๓๔ และในพ.ศ.๒๔๓๕ ซึ่งเป็นสมัยที่
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้มาเป็นข้าหลวงใหญ่ปกครองหัวเมืองลาวกาว และได้
เห็นความสำคัญของการพระศาสนาและการศึกษาที่จะใช้เป็นนโยบายในการสร้างความผูกพันให้
ราษฎรหัวเมืองลาวกาวมีความรู้สึกเป็นรัฐประชาชาติเดียวกับกรุงเทพฯ ดังนั้น จึงส่งผลให้เกิดความ
ต้องการ ๒ ประการของการใช้พระสงฆ์ในหัวเมืองอีสาน ดังนี้^{๘๕}

ประการที่ ๑ ความต้องการใช้พระสงฆ์ในการจัดการศึกษาหัวเมือง

ประการที่ ๒ ความต้องการสร้างคณะสงฆ์แห่งชาติที่เป็นแบบแผนเดียวกัน

^{๘๑} หมุน โสมะฐิติ, **ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี(อย่างสังเขป)** (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฉลอง
อายุครบ ๘๐ ปี ของท่านเจ้าคุณพระศรีธรรมวงศาจารย์ สถิต ณ วัดสุปัฏนาราม เมืองอุบลราชธานี วันที่ ๖ มกราคม
พ.ศ.๒๕๐๕), หน้า ๓๓.

^{๘๒} เรื่องเดียวกัน.

^{๘๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔.

^{๘๔} กิติรัตน์ สีหพันธ์, “การรวบรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๖๘,” หน้า ๒๘.

^{๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔.

ประกาศที่ ๑ ความต้องการใช้พระสงฆ์ในการจัดการศึกษาหัวเมือง

ในช่วงก่อน พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้น บริเวณเมืองอุบลราชธานีมีโรงเรียนสอนหนังสือไทยที่ทางราชการจัดตั้งอยู่เพียงโรงเรียนเดียวคือ โรงเรียน “อุบลวาสึกสถาน” แต่เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ปกครองเมืองอุบลราชธานีแล้ว ได้ทรงริเริ่มให้วัดเป็นสถานศึกษาให้แก่พลเมืองในเมืองอุบลราชธานีอย่างจริงจัง โดยเฉพาะภายหลังเมื่อพระอริยกวี (อ่อน ธรรมรุกขิโต) ได้มรณภาพลง พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ได้เลื่อนเป็นพระญาณรักขิต (จันทร์ สิริจันโท) และพระศาสนาดิลก (อ้วน ตีสโล) ได้ร่วมกันจัดตั้งโรงเรียนอุบลวิทยาคมขึ้น เพื่อสอนทั้งหนังสือไทยและบาลีขึ้นที่วัดสุปฏิหาราม เมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม ๒๔๔๐ และได้จัดตั้งโรงเรียนอุดมวิทยาการ ขึ้นที่วัดพระเหลาเทพนิมิต เมืองพนานิคม ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๔๐

ภาพที่ ๑๖ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท)

ที่มา : สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน, เล่ม ๑๕, หน้า ๕๓๓๙.

หลังจากนั้นการจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยตามวัดต่างๆ ก็ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วจนกระทั่งสิ้น พ.ศ.๒๔๕๓ ในบริเวณเมืองอุบลราชธานีและอำเภอต่างๆ มีโรงเรียนที่สอนหนังสือไทยสองแบบ คือ แบบที่ทางราชการจัดขึ้นในวัดอย่างสมบูรณ์ และแบบที่จัดให้มีการเรียนการสอนหนังสือไทยบ้างแต่ไม่สมบูรณ์แบบ รวมจำนวนคนที่เข้าศึกษาในโรงเรียนทั้งสองแบบเป็นจำนวน ๘,๕๑๕ คน ดังรายละเอียดในตารางดังนี้

ตารางที่ ๕ แสดงจำนวนโรงเรียนในวัดที่เปิดการเรียนการสอนภาษาไทยในบริเวณเมืองอุบลราชธานี ระหว่าง พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๕๓

จำนวนโรงเรียนที่ทางราชการสนับสนุน แบบสมบูรณ์	จำนวนโรงเรียนที่ทางวัดเปิดสอนภาษาไทย แบบไม่สมบูรณ์
๙๙	๒๓๔

ที่มา : ระลึก ธาณี, **อุบลราชธานีในอดีต (พ.ศ.๒๓๓๕-๒๔๗๕)** (อุบลราชธานี :
รุ่งศิลป์การพิมพ์ออฟเซต, ๒๕๔๖), หน้า ๑๗๘-๑๗๙.

เหตุผลสำคัญในความต้องการที่จะให้พระสงฆ์จัดการศึกษาก็คือ การที่ราษฎร ไม่มีความรู้หนังสือนั้นเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการปฏิรูปการปกครองแบบเทศาภิบาล ดังปรากฏข้อความที่พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ์ทศทิศวิไชย เมื่อครั้งเป็นข้าหลวงพิเศษช่วยตรวจราชการปราบปรามขบถผู้มีบุญได้รายงานว่า

...ถ้าได้รับจัดตั้งโรงเรียนขึ้นเสียได้ตลอดทั่วถึงกันแล้ว ราษฎรได้พากันศึกษาวิชาการหนังสือเจริญขึ้นเมื่อใด การบ้านเมืองก็เจริญตาม แลพวกราษฎรคงจะไม่หลงเชื่อในสิ่งที่ผิด...เพราะการวิชาหนังสือนี้เปนที่ก่อให้เกิดแห่งความตรึกตรองรู้จักประมาณการหนักแลเบาของราษฎรพื้นเมืองที่รู้หนังสือ.....^{๘๖}

^{๘๖} กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม.๒.๑๘/๑๑ ๗๒๔๙/๓๙๕๕ ๑๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๑, **พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ์ทศทิศวิไชยกราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ**, หน้า ๑๑๒-๑๑๓, อ้างถึงใน ไพฑูรย์ มีกุล, **การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** (กรุงเทพฯ : บรรณานิกิจเทรดดิ้ง, ๒๕๑๗), หน้า ๒๑๒.

ไพฑูริย์ มีกุล^{๘๗} ได้อธิบายว่า ในพ.ศ.๒๔๔๕ ได้มีการประกาศพระราชบัญญัติ ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ ขึ้น การออกพระราชบัญญัตินี้มีผลโดยตรงทั้งการจัดการคณะสงฆ์ในหัวเมืองต่างๆ ทั่วประเทศ ทั้งนี้ในส่วนที่เกี่ยวกับการให้พระสงฆ์จัดการศึกษานั้นได้มี การแต่งตั้ง พระราชาคณะเจ้าคณะมณฑล ๑๔ รูป เท่าจำนวนมณฑลเพื่อให้เป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลด้วย สำหรับมณฑลอีสานนั้นได้มีการแต่งตั้งให้พระญาณรักขิต แห่งวัดสุปฏิหาราม เมืองอุบลราชธานี เป็นผู้อำนวยการศึกษา และได้อนุญาตให้วัดที่สามารถจัดตั้งโรงเรียนเป็นการถาวรจัดตั้งโรงเรียนขึ้นในวัด นั้นได้ โรงเรียนที่ตั้งถูกต้องสมบูรณ์นั้นจะได้รับพระราชทานค่าบำรุงจากหลวงด้วย

ต่อมาใน พ.ศ.๒๔๕๐ กระทรวงมหาดไทยได้มีสารตรากราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ กำชับเรื่องเกี่ยวกับการศึกษาดังนี้

...ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ...ให้จัดการศึกษา สำหรับพลเมือง คือว่าต้องให้ราษฎรทุกคนที่เปนผู้ชาย ผู้มีอายุอยู่ในเวลาเล่าเรียน ได้เล่าเรียนจนมีความรู้ควรแก่สภาพทุกคนต้องให้มีสถานที่เล่าเรียน พอแก่จำนวนผู้ที่เล่าเรียน แม้เอาวัดเปนโรงเรียนก็เปนการสมควร เพราะ วัดมีหน้าที่จะสอนกุลบุตรตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ และวัดเคยเปนโรงเรียนมาแล้วแต่โบราณ การศึกษาชั้นนี้เจ้าคณะมณฑลกับข้าหลวง ธรรมการจะต้องตรวจดูแลจัดการ กระทรวงธรรมการได้ทั้งข้าหลวงธรรมการ ประจำอยู่แล้ว...^{๘๘}

ดังนั้น มูลเหตุของความต้องการใช้พระสงฆ์ในการจัดการหัวเมืองอุบลราชธานี ที่สำคัญ คือ การจัดอุปสรรคในการบริหารการปกครอง แล้วยังเป็นผลมาจากการเกิดขบถผู้มีบุญ ซึ่งเป็นเหตุการณ์ในช่วงระหว่าง พ.ศ.๒๔๔๔-๒๔๔๕ รวมทั้งต้องการเสริมสร้างความเป็นรัฐประชาชาติ โดยผ่านการจัดการศึกษาจากพระสงฆ์ ทั้งนี้เพราะพระสงฆ์เป็นผู้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับราษฎร โดยตรง

^{๘๗} อ้างถึงใน ไพฑูริย์ มีกุล, การปฏิรูป การปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๒๑๒-๒๑๕.

^{๘๘} สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม.๕๗/๑๔, สารตราเจ้าพระยาจักรีกราบทูลกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อเดือนมกราคม ร.ศ.๑๒๖.

ประกาศที่ ๒ ความต้องการสร้างคณะสงฆ์แห่งชาติที่เป็นแบบแผนเดียวกัน

ความต้องการสร้างคณะสงฆ์แห่งชาติที่เป็นแบบแผนเดียวกันนั้น ในส่วนหัวเมืองอีสานนั้น กิติรัตน สืบพันธ์^{๑๑๙} ได้วิเคราะห์ว่า พระสงฆ์ในเมืองอุบลราชธานีนั้นมีแบบแผนธรรมเนียมปฏิบัติที่แตกต่างกันถึง ๓ ลัทธิ คือ ลัทธิพระครองลาว ได้แก่ พระสงฆ์ที่สืบทอดลัทธิธรรมเนียมมาจากอาณาจักรล้านช้าง ลัทธิพระครองไทย ได้แก่ พระสงฆ์ที่สืบทอดธรรมเนียมตามแบบอย่างพระมหานิกายจากกรุงเทพฯ และลัทธิพระครองมอญ ได้แก่ พระสงฆ์ที่สืบทอดลัทธิธรรมเนียมจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ก่อตั้งพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย

จากความแตกต่างของ ๓ ลัทธิข้างต้นนั้น ทางกรุงเทพฯ มีกระบวนการในการรวมพระสงฆ์ดังกล่าว คือ

๑) การเข้าไปควบคุมองค์กรของพระสงฆ์ในท้องถิ่น ด้วยการแต่งตั้งเจ้าคณะมณฑลจากกรุงเทพฯ ออกไปดำเนินการตั้งเอาพระสงฆ์ผู้ใหญ่รูปสำคัญในท้องถิ่น แต่งตั้งให้เป็นเจ้าคณะตามแบบการปกครองของคณะสงฆ์ไทย ที่มีผลให้พระสงฆ์และสาธุศิษย์เข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองของคณะสงฆ์ไทย ซึ่งการดำเนินการส่วนนี้ได้มีรากฐานมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ แล้ว และต่อมาใน พ.ศ.๒๔๓๕ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร โปรดฯ ให้ ท่านเจ้าประคุณพระอริยกิจวิ (อ่อน ธรรมรุกขิโต) เป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองอุบลราชธานีปกครองวัดศรีทอง (ปัจจุบันคือ วัดศรีอุบลรัตนาราม) และท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท) ตำแหน่งพระวิจิตรธรรมภาณี เป็นเจ้าคณะเมืองอุบลราชธานี และมอบหมายให้ควบคุมดูแลคณะสงฆ์ทั่วไปในมณฑลหัวเมืองลาวกาวสำหรับแขวงเมืองอุบลราชธานี

๒) การให้ความสำคัญกับพระสงฆ์พื้นถิ่น แต่มีการศึกษาพระปริยัติธรรมสำนักธรรมยุติกนิกายเป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์ในเมืองอุบลราชธานี ได้ส่งผลสำคัญคือการปรับเปลี่ยนพระสงฆ์พื้นบ้านให้ต้องยกเลิกแบบแผนที่ขัดกับพระธรรมวินัย ดังกรณี พระอริยกิจวิ (อ่อน ธรรมรุกขิโต) และพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท) ได้วางระเบียบการปกครองคณะสงฆ์โดยจัดให้เป็นหมวดหมู่ และทำบัญชีพระสงฆ์ส่งกระทรวงมหาดไทยและห้ามลัทธิประเพณีบางประการที่ขัดต่อระเบียบแห่งพระธรรมวินัย เป็นต้นว่าห้ามมิให้พระสงฆ์เกี่ยวข้องในการทำบุญบังไฟ เส็งกลองแข่งเรือและเลี้ยงม้า ในสมัยกรมหลวงพิชิตปรีชากร

^{๑๑๙} กิติรัตน สืบพันธ์, การรวบรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๖๘, หน้า ๑๓๑-

ต่อมาในสมัยกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ยังได้นำประเพณีวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาของส่วนกลางเข้ามาเผยแพร่ในมณฑลอีสานด้วย เช่น ประเพณีวันวิสาขบูชา ประเพณีวันเข้าพรรษา เป็นต้น

๓) การวางระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ในมณฑลอีสาน พ.ศ.๒๔๔๑-๒๔๔๕ กิติรัตน์ สีสันทน์^{๔๙} ได้วิเคราะห์ว่า การจัดระเบียบพระสงฆ์ขึ้นใหม่โดยนำรูปแบบการจัดการปกครองคณะสงฆ์จากกรุงเทพฯ เข้าจัดในมณฑลอีสานนั้น เริ่มต้นในพ.ศ.๒๔๔๑ เมื่อพระญาณรักขิต (อ่อน) เดินทางไปรับตราตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษามณฑลอีสาน การดำเนินการได้เริ่มขึ้นใน พ.ศ.๒๔๔๓ เป็นครั้งแรก โดยการคัดเลือกพระสงฆ์ที่สมควรให้ดำรงตำแหน่งขึ้นเป็นเจ้าคณะเมือง และเจ้าคณะแขวง ทั้งเจ้าคณะเมืองและเจ้าคณะแขวง มีหน้าที่รับผิดชอบบังคับบัญชาพระสงฆ์ในท้องที่เมืองหนึ่งๆ ส่วนการดำเนินการบริหารจัดการคณะสงฆ์ดังกล่าวก็อาศัยกลไกการบริหารที่มาจากระบบราชการแบบเทศาภิบาลช่วยดำเนินการ คือ

๓.๑) ให้ข้าราชการ ข้าหลวงสำเร็จราชการมณฑลช่วยทำประกาศ หรือประชุมชี้แจงแก่ราษฎรและพระสงฆ์ให้เข้าใจการจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ขึ้นใหม่

๓.๒) ให้ข้าราชการ ข้าหลวงสำเร็จราชการมณฑลให้การอนุเคราะห์ในการจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ หรือตามที่ผู้อำนวยการพระสงฆ์มณฑลอีสานร้องขอความอนุเคราะห์

๓.๓) การให้ความอำนวยความสะดวกในเรื่องที่พัก หรือพาหนะแก่เจ้าคณะมณฑลและผู้ช่วยเมื่อต้องเดินทางตรวจราชการคณะสงฆ์

ดังนั้น ความต้องการในการดำเนินการรวมพระสงฆ์ให้เป็นแบบแผนเดียวกับกรุงเทพฯ ในเมืองอุบลราชธานี จึงดำเนินไปตามกลไกการบริหารราชการแบบเทศาภิบาลทั้งในสมัยกรมหลวงพิชิตปรีชากรและในสมัยกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทั้งนี้ความต้องการดังกล่าวในที่สุดก็ได้นำไปสู่การสร้างคณะสงฆ์แห่งชาติให้เป็นแบบแผนเดียวกัน อีกทั้งยังเป็นกลไกในการปลูกฝังคตินิธิรัฐประชาชาติที่ผ่านการจัดการศึกษาโดยพระสงฆ์อีกด้วย

^{๔๙} กิติรัตน์ สีสันทน์, การรวบรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๖๘, หน้า ๕๔.

ง. การคมนาคม

ปัจจัยทางการเมืองการปกครองระหว่างประเทศ และปัจจัยการบริหารการปกครองภายในเมืองอุบลราชธานี ส่งผลให้ตลอดสมัยแห่งการบริหารงานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ มุ่งเน้นการเปลี่ยนแปลงและปรับปรุงการเมืองการปกครองเป็นสำคัญ เพื่อให้สอดคล้องกับรูปแบบการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งเป็นรูปแบบการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจไปสู่ศูนย์กลางการปกครองคือกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวต้องอาศัยปัจจัยในการปรับปรุงการคมนาคมระหว่างหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือกับหัวเมืองอุบลราชธานีเพื่อให้มีความสะดวกและรวดเร็ว ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำริให้สร้างทางรถไฟขึ้น ดังจะพิจารณาได้จากประกาศสร้างทางรถไฟสยามจากกรุงเทพฯ ถึงเมืองนครราชสีมา ลงวันที่ ๒๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ.๒๔๓๔) นับอย่างปฏิทินปัจจุบัน) ความตอนหนึ่งว่า

...(รัชกาลที่ ๕) ทรงพระราชดำริเห็นว่า การสร้างหนทางรถไฟเดินทาง
ไปมาในระหว่างหัวเมืองไกล เป็นเหตุให้เกิดความเจริญแก่บ้านเมืองได้เป็น
อย่างสำคัญอันหนึ่ง เพราะทางรถไฟอาจจะชกย่นหนทางหัวเมืองซึ่งตั้งอยู่
ไกลไปมาถึงกันยาก ให้กลับเป็นหัวเมืองใกล้ไปมาถึงกันได้โดยสะดวกเร็วพลัน
การย้ายขนสินค้าไปมาซึ่งเป็นการลำบากก็สามารถจะย้ายขนไปมาถึงกัน
โดยง่าย เมื่อเป็นดังนี้หัวเมืองใดซึ่งที่ดินอุดมดี แต่สินค้ายังไม่บริบูรณ์
เพราะขัดหนทางไปมายากไม่สามารถที่จะย้ายขนสินค้าที่จะบังเกิดขึ้นไปมา
ค้าขายแลกเปลี่ยนกันกับหัวเมืองอื่นได้ ก็คงมีผู้อุตสาหะคิดสร้างทำเลเพาะปลูก
ส่งสินค้านั้นให้มากยิ่งขึ้น เป็นการเปิดโอกาสให้อาณาประชาราษฎร์มีทางตั้ง
การทำมาหากินกว้างขวางออกไป แลทำให้ทรัพย์สินสมบัติกรุงสยามให้
มากยิ่งขึ้นด้วย ทั้งเป็นคุณประโยชน์ในการบังคับบัญชาตรวจตราราชการ
บำรุงรักษาพระราชอาณาเขตให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขได้โดยสะดวก อาศัยเหตุ
ทั้งปวงนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชดำริ พร้อมด้วย
ความคิดท่านเสนาบดี เห็นสมควรจะสร้างทางรถไฟตั้งแต่กรุงเทพฯ
ถึงเมืองนครราชสีมาเป็นสายแรก^{๙๑}

^{๙๑} สงวน อึ้งคง, *สิ่งแรกในเมืองไทย*, เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ : แพรววิทยา, ๒๕๒๙), หน้า ๑๔๒.

จากประกาศดังกล่าว สามารถสรุปจุดมุ่งหมายหลักของการสร้างทางรถไฟสายแรกนี้ได้ ๒ ประการ คือ ประการแรก เพื่อให้เกิดความสะดวกรวดเร็วในการขนส่งผู้คนและสินค้า ประการที่ ๒ เพื่อประโยชน์ในการปกครองและรักษาพระราชอาณาเขต^{๙๒} ผลจากพระราชดำริดังกล่าว การสร้างเส้นทางรถไฟเพื่อให้รถไฟเดินสายเชื่อมต่อกับเมืองในมณฑลลาวท้าวในระยะแรกนั้น คือ เส้นทางจากกรุงเทพฯ มายังเมืองนครราชสีมา ใน พ.ศ.๒๔๔๓ ส่วนการเดินทางจากเมืองนครราชสีมามายังเมืองอุบลราชธานีนั้นต้องอาศัยเรือกลไฟของพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์) หรือต้องอาศัยเกวียนเดินทางมาตามแนวลำน้ำมูลมายังเมืองอุบลราชธานีซึ่งเป็นเส้นทางในอดีตที่ใช้เดินทางก่อนที่จะมีเส้นทางรถไฟ หรือการเดินทางเรือกลไฟในลำน้ำมูล

ภาพที่ ๑๗ แสดงการคมนาคมรถไฟบริเวณปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา
การเชื่อมต่อระหว่างหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือกับกรุงเทพฯ

ที่มา : สำเนาจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ภา๐๐๓ ทวญ ๗๘/๑๑ (๔)

^{๙๒} สุวิทย์ ธีรศาสตร์, “ทางรถไฟสายอีสานในสมัยรัชกาลที่ ๕-๗” ศิลปวัฒนธรรม ๒๘,๕ (๑ มีนาคม ๒๕๕๐) : ๒.

ดังนั้น การสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ มายังเมืองนครราชสีมา ได้ทำให้การเดินทางระหว่างเมืองอุบลราชธานีกับหัวเมืองนครราชสีมา มีความสะดวกขึ้น นอกจากนี้ยังมีส่วนช่วยขยายชุมชนตามเส้นทางรถไฟและในเมืองใกล้เคียงด้วย กล่าวคือ มีการอพยพของกลุ่มคนจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองนครราชสีมาและขยายชุมชนของตนมายังเมืองบุรีรัมย์ เมืองสุรินทร์และเมืองอุบลราชธานี เพื่อทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลางในการค้าขายสินค้าของป่ากับสินค้าจากกรุงเทพฯ^{๙๓} ซึ่งกลุ่มคนจีนที่เข้ามาตั้งชุมชนในเมืองอุบลราชธานี คือ กลุ่มตระกูลศรีธัญรัตน์ กลุ่มตระกูลโกศยัตร์ กลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่มีบทบาทในสังคมเมืองอุบลราชธานีด้านการค้าขาย และการจัดเก็บภาษีอากร

กล่าวโดยสรุป พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงสามารถบริหารราชการแผ่นดินให้เป็นปึกแผ่นมั่นคงตามนโยบายการปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทุกประการ ผลจากการปฏิรูปดังกล่าวแม้ว่าจะมีปฏิกิริยาจากกรณีกบฏผู้มีบุญบ้าง แต่ก็ทรงแก้ไขสถานการณ์ดังกล่าวได้อย่างเรียบร้อยตลอดสมัยที่ทรงบริหารงานและเปลี่ยนแปลงสังคมเมืองอุบลราชธานีให้เข้าเป็นสู่การเป็นเอกภาพกับการปกครองที่มีรัฐบาลสยามเป็นศูนย์กลาง โดยผ่านการศาสนาและการศึกษา ที่เปลี่ยนแปลงคนพื้นเมืองอุบลราชธานีให้มีแบบแผน ทั้งระบบคิดและสถานภาพตามแบบการบริหารการปกครองสมัยปฏิรูปแบบเทศาภิบาล อันเป็นรากฐานสำหรับการปกครองในสมัยต่อมา

---

^{๙๓} ชุมพล แนวจำปา, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.๒๔๔๓-๒๔๖๘,”

(วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑๗๐.